

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“ÖLKƏ ƏRAZİSİNİN İŞĞALI ZAMANI TƏBİİ RESURSLARIN
QANUNSUZ İSTİFADƏSİ NƏTİCƏSİNDƏ DƏYMİŞ ZƏRƏR VƏ ONUN
HESABLANMASI METODOLOGİYASI”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Budaqov Mehralı Alməhəmməd

BAKI – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu
_____ **imza**
“ ____ ” _____ **2022-ci il**

“ÖLKƏ ƏRAZİSİNİN İŞĞALI ZAMANI TƏBİİ RESURSLARIN
QANUNSUZ İSTİFADƏSİ NƏTİCƏSİNDƏ DƏYMİŞ ZƏRƏR VƏ ONUN
HESABLANMASI METODOLOGİYASI”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404-İqtisadiyyat

İxtisaslaşma: Qiymətləndirmə

Qrup: 46

Magistrant:
Budaqov Mehralı Alməhəmməd
oğlu
_____ **imza**

Elmi rəhbər:
i.e.n., b.müə. Hüseynov Azər
Məmməd oğlu
_____ **imza**

Proqram rəhbəri:
i.ü.f.d., dos.Hümbətova Suqra İnqilab
qızı
_____ **imza**

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof.Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu
_____ **imza**

BAKİ – 2022

Elm andı

Mən Budaqov Mehralı Alməhəmməd oğlu and içirəm ki, “Ölkə ərazisinin işğalı zamanı təbii resursların qanunsuz istifadəsi nəticəsində dəymiş zərər və onun hesablanması metodologiyası” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim hər bir mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

ÖLKƏ ƏRAZİSİNİN İŞĞALI ZAMANI TƏBİİ RESURLARIN QANUNSUZ İSTİFADƏSİ NƏTİCƏSİNDƏ DƏYMİŞ ZƏRƏR VƏ ONUN HESABLANMASI METODOLOGİYASI

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: 44 günlük savaşa Azərbaycan xalqının tarixi zəfəri 30 illik işğalla əlaqəli olan bir sıra problemlərə, o cümlədən işğal olunmuş ərazilərdəki təbii sərvətlərdən qanunsuz istifadə məsələsinə daha ətraflı, daha konkret baxışı şərtləndirir. Artıq təbii sərvətlərin vəhşicəsinə istismarı siyasi diskusiyalar müstəvisindən beynəlxalq hüquq müstəvisinə keçirilməli və bu vəhşi istismar nəticəsində Azərbaycan xalqına dəyən maddi ziyanın ödənilməsi üçün hüquqi əsaslandırılmış tələblər formalaşdırılmalıdır. Bu isə öz növbəsində qanunsuz istifadədən – təbii resursların vəhşicəsinə istismarından yaranan zərərin dürüst müəyyənləşdirilməsini olduqca zəruri edir.

Tədqiqatın məqsədi: Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərindəki təbii resurslardan qanunsuz istifadə nəticəsində ölkəyə dəyən maddi zərərin hesablanması üçün dürüst metodoloji əsas yaratmaqdır

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: dialektika, iqtisadi və statistik təhlil, analogiya metodları, müqayisəli və ekspert qiymətləndirmələri, həmçinin elmi abstrakt-məntiqi metodlar.

Tədqiqatın informasiya bazası: fərmanlar, sərəncamlar, qanunvericilik və icra orqanlarının qərarları, normativ sənədləri, yerli və xarici alimlərinin təbii resursların qanunsuz istifadəsinin problemlərinə həsr edilmiş olan əsərləri, mövcud mətbuatın materialları təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın aparılmasına əngəl olan nəzəri-metodoloji çatışmazlıqlar, o cümlədən yetərli yerli informasiya bazasının olmamağı.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: resurs potensialından istifadə istiqamətlərinin müəyyənləşdirmək və bu sahələr üçün potensial qiymətləndirilmə mexanizmləri hazırlanmasına dair təkliflər irəli sürülmüşdür.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Lahiyələrin qiymətləndirilməsi prosesində olduqca faydalıdır.

Açar sözlər: Qarabağ, resurs, qiymətləndirmə

DAMAGES CAUSED BY THE ILLEGAL USE OF NATURAL RESOURCES DURING THE OCCUPATION OF THE COUNTRY AND THE CALCULATION METHOD

SUMMARY

Relevance of the research: The historic victory of the Azerbaijani people in the 44-day war provides a more detailed, more concrete view of a number of problems associated with the 30-year occupation, including the illegal use of natural resources in the occupied territories. The savage exploitation of natural resources must now be transferred from the realm of political discussions to the realm of international law, and legally justified demands must be formed to compensate the material damage inflicted on the people of Azerbaijan as a result of this savage exploitation. This, in turn, makes it necessary to accurately determine the damage caused by illegal use - the brutal exploitation of natural resources.

The purpose of the study: The aim of the study is to create an accurate methodological basis for calculating the material damage to the country as a result of illegal use of natural resources in the liberated territories of Azerbaijan

Research methods used: dialectics, economic and statistical analysis, analogy methods, comparative and expert assessments, as well as scientific abstract-logical methods.

The information base of the research consists of decrees, orders, decisions of legislative and executive bodies, normative documents, works of local and foreign scientists on the problems of illegal use of natural resources, materials of the existing press.

Limitations of the research: Theoretical and methodological shortcomings that hinder the research, including the lack of an adequate local database.

Scientific novelty and practical results of the research: a proposal was made to identify areas for the use of resource potential and to develop potential assessment mechanisms for these areas.

Areas where the results can be used: Very useful in the project evaluation process.

Keywords: Karabakh, resource, evaluation,

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ:	Amerika Birləşmiş Ştatları
AR:	Azərbaycan Respublikası
ATƏT:	Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı
BP:	British Petroleum
COVID-19:	Coronavirus disease (Koronavirus xəstəliyi)
DQ:	Dağlıq Qarabağ
DQMV:	Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti
DVX:	Dövlət Vergi Xidməti
GPM:	Geopromining
İİTKM:	İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi
LTE:	Long-Term Evolution (Uzun müddətli təkamül)
MMC:	Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyət (Uzun müddətli təkamül)
MVt:	Meqavat
SES:	Su Elektrik Stansiyası
SOFAZ:	Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu
ÜDM:	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

	GİRİŞ	8
I FƏSİL.	TƏBİİ RESURLARDAN QANUNSUZ İSTİFADƏ NƏTİCƏSİNDƏ DƏYƏN ZƏRƏRİN MÜƏYYƏNLƏCMƏSİ: NƏZƏRİ – METODOLOJİ ƏSASLAR	12
1.1.	Təbii resurların qiymətləndirilməsi metodlarının təhlili.....	12
1.2.	Təbii resurlardan qanunsuz istifadə edilməsinin yaratdığı problemlər və onların qiymətləndirilməsi metodları.....	17
1.3.	İşğal nəticəsində təbii sərvətlərdən qanunsuz istifadəyə görə kompensasiya tələbi: dünya təcrübəsi.....	29
II FƏSİL.	AZƏRBAYCANIN İŞĞAL OLNMUŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ TƏBİİ RESURLAR VƏ ONLARDAN QANUNSUZ İSTİFADƏNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	38
2.1.	İşğal olunmuş ərazilərin təbii ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi.....	38
2.2.	İşğal olunmuş ərazilərin təbii ehtiyatlarının qanunsuz istifadəsinin təhlili.....	48
III FƏSİL.	AZƏRBAYCANIN İŞĞAL OLNMUŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ TƏBİİ RESURLARDAN QANUNSUZ İSTİFADƏ NƏTİCƏSİNDƏ DƏYMIŞ ZƏRƏR VƏ ONUN KOMPENSASIYASI	61
3.1.	İşğal olunmuş ərazilərin təbii ehtiyatlarının qanunsuz istifadəsi nəticəsində dəymiş zərərin qiymətləndirilməsi.....	61
3.2.	Təbii ehtiyatların qanunsuz istifadəyə görə kompensasiya tələbinin reallaşdırılması.....	73
	NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	80
	İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI	81
	Cədvəllərin siyahısı.....	87
	Diaqramların siyahısı.....	87
	Qrafiklərin siyahısı.....	87

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: 44 günlük savaşa Azərbaycan xalqının tarixi zəfəri 30 illik işğalla əlaqəli olan bir sıra problemlərə, o cümlədən işğal olunmuş ərazilərdəki təbii sərvətlərdən qanunsuz istifadə məsələsinə daha ətraflı, daha konkret baxışı şərtləndirir. Artıq təbii sərvətlərin vəhşicəsinə istismarı siyasi diskusiyalar müstəvisindən beynəlxalq hüquq müstəvisinə keçirilməli və bu vəhşi istismar nəticəsində Azərbaycan xalqına dəyən maddi ziyanın ödənilməsi üçün hüquqi əsaslandırılmış tələblər formalaşdırılmalıdır. Bu isə öz növbəsində qanunsuz istifadədən – təbii resursların vəhşicəsinə istismarından yaranan zərərin dürüst müəyyənləşdirilməsini olduqca zəruri edir. İşğal olunmuş ərazilərin xüsusilə təbii resurs potensialını və bu təbii resurslardan qansuz istifadənin ən müxtəlif istiqamətlər üzrə baş verdiyini nəzərə alsaq dəymiş zərərin dəqiq müəyyənləşməsi çox da sadə bir problem kimi görünmür.

Bu zərər bir çox hallarda təkcə resursların özünün istismarı ilə məhdudlaşmayıb həm də çox fəlakətli ekoloji problemlərin yaranması ilə müşahidə edilir. Məsələn Zəngilanda Avropanın ən böyük çinar meşələrinin məhvi nəticəsində dəyən ziyan təkcə kəsilən ağacların dəyəri ilə ölçülmür. Zərər həm də on illiklər ərzində yaradılan meşə massivinin bütünlükdə məhvi ilə əlaqəlidir. Yəni zərərin müəyyənləşməsi üçün hər hansı standart qiymətləndirmə metodlarından istifadə dürüst cavablar əldə etmək mümkün deyil.

Beləliklə Magistr Disertasiya işi çox aktual bir mövzunun – Azad olunmuş ərazilərdəki təbii resurslardan qanunsuz istifadə nəticəsində Azərbaycan xalqına dəymiş ziyanın müəyyən edilməsi üçün metodoloji əsasların formalaşmasına yönəlir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Təbii resursların və onalrdan qanunsuz istifadə nəticəsində dəymiş zərərin qiymətləndirilməsi məsələləri iqtisadi ədəbiyyatlarda kifayət qədər tədqiq olunub.

Boyd, J., Coyle, D., Turner R.K. və başqaları tərəfindən ən müxtəlif təbii resursların qiymətləndirilməsi metodologiyası və metodları təhlil edilib bu

resurslardan qanunsuz istifadə nəticəsində dəyən zərərin müəyyənləşməsi üsullarını təklif edilib.

Qənbərəli Ə., C.Kərimov, A.Orucov, H.İsrafilov və s.tərəfindən xüsusi ilə son dövürlər bu məsələlərə ciddi diqqət göstərilib. Bu baxımdan tədqiqat mövzusunun müəyyən qədər öyrənildiyini iddia etmək olar. Ancaq təbii resurslardan qanunsuz istifadənin tədqiq edən araşdırmaların mütləq əksəriyyətində məsələ, resursların ayrı-ayrı hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən istismarı müstəvisində öyrənilib.

Ərazilərin işğalı nəticəsində təbii resurslardan qanunsuz istifadəyə görə dəyən zərəri araşdırılması isə çox az saylı əsərlərdə təhlil olunur. Bu baxımdan bir neçə nümunəni – məs. Kırımın, Fələstinin işğalı ilə əlaqədar aparılan bəzi araşdırmalara təsadüf etmək olar. Yəni konkret olaraq işğal nəticəsində təbii resurslardan qanunsuz istifadə nəticəsində yetərincə az araşdırılmış bir mövzu hesab edilə bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərindəki təbii resurslardan qanunsuz istifadə nəticəsində ölkəyə dəyən maddi zərərin hesablanması üçün dürüst metodoloji əsas yaratmaqdır. Bu məqsədi reallaşdırmaq üçün tədqiqat işi aşağıdakı vəzifələri öhtəsindən gəlməlidir:

1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin təbii resur potensialı ətraflı öyrənilməlidir.
2. İşğal müddəti ərzində təbii resursların istismarı səviyyəsi əhatəli olaraq aşkarlanmalıdır.
3. Təbii resursların vəhşicəsinə istismarı nəticəsində yaranan ekoloji fəlakətlərin səviyyəsi müəyyən edilməlidir
4. Ən müxtəlif təbii resursların qiymətləndirilməsi metodları əhatəli təhlil olunmalıdır.
5. Müxtəlif tədqiqatlara istinadən təbii resurslardan qanunsuz istifadə nəticəsində yaranan zərərin həcmnin müəyyənləşməsi metodları təhlil olmalıdır
6. Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərindəki təbii resurslardan qanunsuz istifadə nəticəsində ölkəyə dəymiş zərərin hesablanması üçün metodlar formalaşdırılmalıdır.

Tədqiqatın obyekt və predmeti: Tədqiqatın predmeti təbii resurslardan qanunsuz istifadə nəticəsində gələn zərəri müəyyən edilməsi metodologiyasıdır.

Tədqiqatın obyektini işğaldan azad edilmiş ərazilərin təbii resurslarıdır.

Tədqiqatın metodları: Tədqiqatın metodoloji və nəzəri əsasını ictimai-siyasi, hüquqi reallığın idrakının ümumi elmi və xüsusi üsulları kompleksi təşkil edir. Biz formal hüquqi, sistemli, məntiqi, tarixi-hüquqi, müqayisəli hüquqi metodlardan istifadə etdik.

Tədqiqatın metodoloji əsasını həmçinin müxtəlif müasir metodlara əsaslanırdı: sistemlik yanaşma, dialektika, iqtisadi və statistik təhlil, analogiya metodları, müqayisəli və ekspert qiymətləndirmələri, həmçinin elmi abstrakt-məntiqi metodlar toplusu, monoqrafik metod, proqnozlaşdırma üsulları. Bu işdə istifadə olunan tədqiqat metodları bütün iqtisadi fənlər kompleksinin, eləcə də digər əlaqəli bilik sahələrinin nailiyyətlərinə əsaslanır.

Öncədən qeyd edildiyi kimi işğal nəticəsində ölkədə təbii resurslardan qanunsuz istifadədən dəyən zərərin müəyyənlişməsi əhatəli tədqiqatlarda dərinlən öyrənilməlidir. Bu baxımdan müvafiq zərərin dəyərləndirilməsi metodları hazırlanması və ya buna cəhd öz-özlüyündə yenilik hesab edilə bilər. Bundan başqa tədqiqatdan dəyən zərərin kompleks qiymətləndirilməsinə - istifadə edilmiş resursların dəyərinin diskortlaşdırma əsasında qiymətləndirilməsi, qanunsuz istifadə zamanı ekoloji mühitə dəyən zərərin qiymətləndirilməsi, bir sıra resurslar üzrə onların bərpasına lazım olan məsrəflərin nəzərə alınmasına cəhd olunacaqdır. Bu da yeni bir yanaşma hesab oluna bilər.

Tədqiqatın informasiya bazası: Tədqiqatın metodoloji əsasını qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının fərman, sərəncam, qərarları, normativ sənədlər, Azərbaycan alimlərinin təbii sərvətlərdən qeyri-qanuni istifadə problemləri, mövcud mətbuat materialları təşkil edir.

Tədqiqat bazası 2021-ci ilə qədər AR Dövlət Statistika Komitəsinin, AR-nın Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının, Maliyyə Nazirliyinin, İqtisadiyyat Nazirliyinin və VN-nin müxtəlif hesabatlarından, o cümlədən, Qanunlar, yerli və xarici iqtisadi ədəbiyyat və internetdə məlumatlardan ibarətdir.

Günümüzdə təbii sərvətlərin potensialından istifadə etmək üçün beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın genişləndirilməsi siyasəti həyata keçirilir. Bu sahədə

TACIS və Traseka Dünya Proqramları, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF), Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (BYİB) və s. Qurumlar ilə əlaqələrin inkişafı təbii ehtiyatlardan davamlı istifadə üçün əlverişli şərait yaradır. Hazırda Azərbaycan təbii sərvətlərdən istifadə və təbiətin mühafizəsi sektorunda 15-dən çox qurum ilə əlaqə saxlayır və bu qurumların üzvüdür.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın aparılmasına əngəl olan nəzəri-metodoloji çatışmazlıqlar, o cümlədən yetərli yerli informasiya bazasının olmamağı, mövzunun hal-hazırkı vəziyyətdə də davam etməsi, dünyada olan pandemiyanın gələcək üçün proqnozlaşdırmalarda yaratdığı çətinliklər, xarici mənbələrin hazırkı vəziyyət üçün real uğurlu nümunənin mövcud olmaması və s. göstərmək olar.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqata əsasən əldə edilən mühüm müddəalara, nəticələrə və tövsiyələrə əsasən işğaldan azad edilmiş rayonlar subyektinin resurs potensialından istifadə istiqamətlərinin müəyyənləşdirmək və bu sahələr üçün potensial qiymətləndirilmə mexanizmləri hazırlanmasına dair təkliflər irəli sürülmüşdür.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqatdan əldə ediləcək nəticələr Azərbaycana işğalçılar tərəfindən dəyən zərərin – onların təbii resursları qanunsuz istifadə etmələrindən yaranan zərərin həcmi düz müəyyənləşməsi üçün əsas yaradacaq və beynəlxalq hüquq müstəvisində işğalçı ölkəyə yönələn təzminat iddialarının daha əsalı hazırlanmasına imkan verəcəkdir tədqiqat işindəki bəzi müddəalar qiymətləndirmə fənninin tədrisində istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. TƏBİİ RESURLARDAN QANUNSUZ İSTİFADƏ NƏTİCƏSİNDƏ DƏYƏN ZƏRƏRİN MÜƏYYƏNLƏÇMƏSİ: NƏZƏRİ – METODOLOJİ ƏSASLAR

1.1. Təbii resurların qiymətləndirilməsi metodlarının təhlili

Təbii ehtiyatların iqtisadi qiymətləndirilməsini aparmaq üçün məkan fərqlərinə və resursların cəmiyyətin həyatında roluna təsir edən bir çox amilləri nəzərə almaq lazımdır. İqtisadi qiymətləndirmə aşağıdakı parametrlərə əsaslanır: yatağın ölçüsü (ehtiyatların miqdarı ilə müəyyən edilir), faydalı qazıntının keyfiyyət tərkibi, faydalı xassələri, istifadə şərtləri, layların qalınlığı və yaranma şəraiti. Təbii ehtiyatların qiymətləndirilməsi resursun iqtisadi, ekoloji və ya sosial dəyəri baxımından dəyərdir.

Təbii ehtiyatların iqtisadi qiymətləndirilməsinə qeyri-metal, meşə, su, hidroenergetika, rekreasiya, enerji, yanacaq ehtiyatları və kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlar daxildir. Təbii sərvətlərin ümumi sayından həm ölkə iqtisadiyyatı, həm də regional iqtisadiyyat üçün ən böyük əhəmiyyətə malik olan yanacaq-enerji ehtiyatlarını qeyd etmək olar. Qiymətləndirmədə öz izini qoyan bu cür resursların əsas fərqi onların ölkə üzrə paylanmasının qeyri-bərabərliyidir.

Təbii ehtiyatların dəyərinin müəyyən edilməsi onların konservasiyası və bərpası üzrə işlərin ən mühüm mərhələsidir. Təbii sərvətlərin dəyərinin müəyyən edilməsi dəymiş zərərin sonradan müəyyən edilməsi və onun azaldılması üçün tədbirlərin təklif edilməsi üçün ən çox zəruridir. Təbii sərvətlərin dəyərinə dəyərin özünü iqtisadi anlayış kimi müəyyən etmək, onun dəyərini, adekvat bazar qiymətini və əhəmiyyətini müəyyən etmək baxımından baxmaq olar. Mühafizə olunan ərazilərdə təbii ehtiyatların ümumi iqtisadi dəyərinin əsas komponentlərini qiymətləndirmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunur.

Bazar qiyməti metodunun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bazar qiymətləri fərdin biomüxtəlifliyə dair xidmətlər və məhsullar, balıq, taxta, odun və istirahət üçün ödəniş etmək istəyini əks etdirir. Bu üsul daxili və dünya bazarlarının əmtəə və xidmətlərinin qiymətlərindən istifadə edir, buna görə də ekosistem resurslarının

istifadəsi üçün alternativləri şəxsi fayda və zərər meyarı ilə müqayisə etmək üçün istifadə edilə bilər (Həsənov Ə, 2015).

Metodun çatışmazlıqlarınabazaruğursuzluqlarınınqiymətləriböyükdərəcədə təhrifedə bilməsi, beləliklə, bütövlükdə əmtəə və yaxidmətləriniiqtisadidəyərini əksətdirməyidayandırması daxildir. Bundan əlavə, iqtisadi təhlildə onlardan istifadə edərkən mövsümi dəyişikliklər və digər qiymət dalğalanmaları nəzərə alınmalıdır. Kölgə qiymət metodu transferlərə, bazar uğursuzluqlarına və siyasətə uyğunlaşdırılmış bazar qiymətlərindən istifadə edir.

Bazarı olmayan məhsullar üçün kölgə qiymətləri hesablanıla bilər. Kölgə qiymətləri bütövlükdə cəmiyyət üçün mal və xidmətlərin həqiqi iqtisadi dəyərini əks etdirir və bu, onların ləyaqətidir. Dezavantajlar hesablamaların mürəkkəbliyi və geniş məlumatların cəlb edilməsi ehtiyacı ilə əlaqələndirilir. Üstəlik, “süni” qiymətlər qərar qəbul edənlər arasında inamsızlıq yarada bilər. Daşınmaz əmlak bazarının və ya əmək bazarının qiymətləri ilə ekoloji əmtəənin qiymətləndirilməsini əldə etmək üçün hedonik qiymət metodundan (qiymətə üstünlük) istifadə olunur. Metod torpaq qiymətləri əsasında mühafizə olunan ərazilərin təbii ehtiyatlarının bir sıra funksiyalarını (fırtınalardan mühafizə, (qrunt sularının ehtiyatlarının saxlanması)) qiymətləndirməyə imkan verir. Bu metoddan istifadə edərkən surroqat bazarın mövcudluğunu nəzərə almaq lazımdır. ekosistem xidmətlərini əks etdirir (məsələn, torpaq bazarı, mənzil bazarı). Daşınmaz əmlakın qiymətləri bir sıra amillərdən, ölçü və keyfiyyətdən, infrastrukturun mövcudluğundan, eləcə də ekoloji amillərdən asılıdır. Əmək haqqındakı fərqlər ekoloji faktordan asılı olaraq müəyyən edilir. Sağlamlıq riskinin qiymətləndirilməsi fərdi: qavrayışa əsaslandığı üçün əhalinin ətraf mühitin vəziyyəti və onun sağlamlığa təsiri haqqında məlumatlandırılması vacibdir. Təsiri əmək haqqı üzrə bütün digər amillər, məsələn, peşəkar səviyyə, təhsil, yaş və s. nəzərə alınmalıdır.

Resurs və funksiyaların töhfəsindən asılı olaraq iqtisadi nəticələrin dəyişməsi nəzərə alınmaqla bazarı olmayan resursların və ekosistem funksiyalarının dəyəri istehsal funksiyaları üsulu ilə müəyyən edilir. Bu üsul bataqlıqların, meşələrin qırılmasının, riflərin məhv edilməsinin, suyun çirklənməsinin istehsal fəaliyyətinə

təsirini qiymətləndirmək üçün geniş istifadə olunur. Doza-cavab modelləri tələb olunur. Metoddan istifadə sadə asılılıqlar halında mümkündür və mürəkkəb ekoloji və iqtisadi qarşılıqlı asılılıqlar, əks əlaqənin olması halında çətindir. Əvəzedici mallar metodu bazarı olmayan əmtəə ilə bazarla mal arasındakı əlaqə haqqında məlumatdan istifadə edir. Barter yanaşması malların faktiki mübadiləsinə dair məlumatlara əsaslanır. Birbaşa əvəzetmə yanaşması bazarı olmayan bir məhsulun bazarla birbaşa dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Dolayı əvəzetmə yanaşması birbaşa əvəzetmə və istehsal funksiyasını birləşdirir. Metod məhsul və ya xidmətin dəyərinin təxmini qiymətləndirilməsini təmin edir, qiymətləndirmənin düzgünlüyü bir-birini əvəz etmə dərəcəsindən, əvəz olunan mal və xidmətlərin oxşarlığından asılıdır.

Bazar dizaynı üsulları istehlakçıların seçimlərini birbaşa üzə çıxarmaqla istehlakçıların ödəməyə hazır olduqlarını ölçür. Bazar modelləşdirilməsi tətbiq edilir. Dəyərin subyektiv qiymətləndirilməsi metodu (subyektiv üstünlüklər) istehlakçı seçimlərini müəyyən etmək üçün hipotetik bazarın qurulmasını nəzərdə tutur. Ayrı-ayrı şəxslərdən ekoloji topluluğun açıq şəkildə qiymətləndirilməsini tələb etməklə bazar qiymətlərinin müəyyən edilməsinə əsaslanır. Burada əhəlinin müxtəlif sorğularından geniş istifadə olunur. Sorğuların təşkili istehlakçılara onların ekoloji faydalar üçün ödəməyə və ya faydaların itirilməsinə görə kompensasiya almaq istəyinə dair birbaşa sualları əhatə edir.

Nəticələrin etibarlılığı respondentlərin məlumatlılığından, seçimi başa düşməsindən asılıdır. Təzminat almaq istəyi formasında verilən suallar psixoloji motivlər əsasında daha obyektiv qiymət verə bilər. Bazar dizayn metodlarının praktiki istifadəsinin məhdudiyyətləri nəzəri üstünlükləri sarsıda bilər və ödəməyə hazırlığın təxmini təxminlərinə səbəb ola bilər.

Subyektiv üstünlük metodu orijinal kəmiyyət məlumatlarına son dərəcə həssasdır. Bu üsulla bağlı uzun illər aparılan müzakirələrin nəticəsi belə nəticəyə gəldi ki, düzgün istifadə edildikdə, nəticələr olduqca etibarlıdır. Müəyyən bir yerdə yerləşən ekoloji faydaları ödəmək istəyini qiymətləndirmək üçün bu yeri ziyarət etmək üçün sərf olunan vaxt və pul haqqında məlumat əsasında nəqliyyat və səyahət xərcləri metodundan istifadə olunur. (Həsənov Ə., 2005)

Bu üsul ərazilərin, milli parkların və səhra ərazilərinin rekreasiya dəyərini, tropik ölkələrdə bataqlıqların turizm dəyərini müəyyən etmək üçün geniş istifadə olunur. Bununla belə, həcmli məlumatlara ehtiyac, asılılıqların qurulması üçün istifadə olunan statistik metodlara həssaslıq bu metodu tətbiq edərkən məhdudiyət rolunu oynaya bilər. Bir qayda olaraq, istirahət obyektinin dəyəri ziyarətçilərin gəlirləri, qiymətləri və bir sıra sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq ildə ziyarətçilərin sayı ilə müəyyən edilir. Qiymət qəbul haqları, səyahət xərcləri və itirilmiş gəlirə əsaslanır. Ziyarət başına xərc və edilən ziyarətlərin sayı arasında tipik azalan tələb əyrisi var. Məsələn, istirahət yerindən xeyli məsafədə yaşayan (nəqliyyat xərcləri yüksək olan) insanlar ildə bir neçə dəfə ziyarət edirlər, yaxınlıqda yaşayanlar isə (aşağı nəqliyyat xərcləri ilə) daha tez-tez ziyarət edirlər. Daha ətraflı təhlil reqressiya əlaqəsindən istifadə edir, burada ekoloji dəyər tələb dəyişənlərindən biri kimi çıxış edir. Xərc metodları ətraf mühitin faydalarının saxlanması xərclərinin onların dəyərinin məqbul qiymətləndirilməsi olduğu fərziyyəsinə əsaslanır. Metodların üstünlüyü ondan ibarətdir ki, mallar, xidmətlər və faydalar üçün bazarlar olmadığı halda, malların saxlanması xərclərini ölçmək malların özündən daha asandır. Metodlar əhəmiyyətli xərclər və məlumat tələb etmir. Xərc yanaşmaları məsrəflərin faydalı olduğunu və faydaların əsas faydalarla uyğun olduğunu güman edir. Lakin bu şərtlər yerinə yetirilsə belə, xərclər faydaların ekvivalent ölçüsü deyil. Əvəz etmə məsrəfləri üsulu əmtəələrin süni əvəzlənməsi xərclərini müəyyənləşdirir, əvəz etmə dolayı ekoloji məlumatlar üçün müəyyən etmək üçün faydalıdır, zərəri başqa üsullarla hesablamaq kifayət deyil. Bərpa dəyəri metodu ekosistemin mal və xidmətlərinin bərpası xərclərini müəyyən edir. Bu üsul faydaları az qiymətləndirir və ekosistemin bərpasının mürəkkəbliyi çox vaxt tətbiqi çətinləşdirir. Fərsət xərcləri məhsuldarlığı, məhsul yığım vaxtlarını və digər birbaşa fayda növlərini qiymətləndirmək üçün faydalıdır.

Köçürmə dəyəri üsulu obyektlərin köçürülməsinin dəyərini müəyyən edir. Əsasən kütləvi yerdəyişmə halları üçün, məsələn, bəndlərin tikintisi, qorunan ərazilərin yaradılması layihələrində istifadə olunur. Profilaktik məsrəflər metodu zərərin, ekoloji xidmətlərin deqradasiyasının qarşısının alınması xərclərini müəyyən

edir. Metod dolayı istifadə xərclərini qiymətləndirmək üçün faydalıdır, lakin profilaktik məsrəflərdən əldə edilən fayda ilə ilkin faydalar arasında uyğunsuzluq səbəbindən yanlış qiymətləndirmələr verə bilər. Zərərlərin qarşısının alınması metodu zərərin qiymətləndirilməsinin dəyər ölçüsü olması fərziyyəsinə əsaslanır. Bu üsul sırf bahalı deyil, çünki qiymətləndirmə prosedurlarından istifadə edir, bahalı metodların nəticələrini tamamlamaq üçün faydalıdır, lakin çoxlu məlumat tələb edir. Mühafizə olunan ərazilərin təbii ehtiyatlarının iqtisadi dəyəri ilə onun resurslarının və xidmətlərinin qiymətləri anlayışlarını fərqləndirmək lazımdır. İqtisadi dəyər təbiətin bütün funksiyalarını əhatə edir.

Əgər bazar iqtisadiyyatı tərəfindən birinci funksiyanın qiymətləndirilməsi çox vaxt lazımı səviyyədə qiymətləndirilməməklə həyata keçirilirsə, ikinci və üçüncü təbii funksiyaların iqtisadi qiymətləndirilməsi praktiki olaraq yoxdur və ya minimaldır. Məhz, tənzimləyici funksiyaların, assimilyasiya potensialının və təbii xidmətlərin bu iqtisadi qiymətləndirmələri xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin təbii ehtiyatlarının iqtisadi dəyərini müəyyən etmək üçün həlledicidir və s. İdeal olaraq, təbii əmtəələrin qiyməti onların iqtisadi dəyəri ilə üst-üstə düşməlidir və ya ona yaxınlaşmalıdır; onda iqtisadiyyatın işləməsi, tələb və təklifin nisbəti, istehlakçı davranışı ekoloji faktorunu nəzərə alacaq. Bu baxımdan, ekosistem funksiyaları ilə bağlı yeni əmtəə və xidmətlər üçün hələ qiyməti təyin olunmamış bazarların yaranması müsbət haldır.

1.2. Təbii resurslardan qanunsuz istifadə edilməsinin yaratdığı problemlər və onların qiymətləndirilməsi metodları

Ölkələr tarixi prosesdə həmişə təbii sərvətlərdən istifadə etmiş və bu yolla müəyyən dövrlərdə inkişaf edərək zənginləşmişlər. Bu gün sənaye inqilablarını həyata keçirmiş ölkələr bu səviyyəyə ilk növbədə öz təbii sərvətlərini işə salmaqla nail olmuşlar (MTA, 2000: 1).

Təbii ehtiyatlar tək-cə istehsal amili deyil, həm də yaşayış mühitidir. Bu yaşayış mühitində əmtəə və xidmətlərin istehsalı üçün zəruri olan enerji istehsalı bu gün fosil ehtiyatlarına əsaslanır ki, bu da atmosferdə CO₂ (karbon dioksid) miqdarının artmasına səbəb olur, bunun nəticəsində dəniz suları yüksəlir və quru kütləsinin müəyyən hissələri su altında qalmaq təhlükəsi ilə üzləşir. CO₂ miqdarının artmasının insanların nəfəs alması üçün lazım olan oksigenin miqdarına və sürətinə necə təsir edəcəyi çox vurğulanmır. Maraqlıdır ki, torpaq və bitki örtüyü də tədricən azalma təhlükəsi ilə üzləşir.

Dünyada təbii ehtiyatlar məhduddur. Onun alternativi yoxdur və heç bir şəkildə artırıla bilməz (torpaq və yeraltı sərvətlər, metal və qeyri-metal ehtiyatları). Mövcud elm və texnologiya bir neçə mədən istisna olmaqla, təbii sərvətlər əvəzinə istifadə ediləcək alternativ materiallar kəşf etməmişdir.

Təbii ehtiyatları təsnif edərkən qeyd etdik ki, təbii sərvətlər tükənən və tükənməyən ehtiyatlara bölünür. Neft və kömür kimi təbii ehtiyatlar tükənə bilər, lakin su kimi ehtiyatlar tükənməkdən daha çox keyfiyyətcə pisləşir. Bir növ, bəlkə də torpağı tükənməz bir sərvət kimi də düşünmək olar. Lakin bu gün daim müşahidə olunur ki, yeraltı və yerüstü suların keyfiyyəti müxtəlif səbəblərdən pisləşir və yararsız hala düşür. Eyni şeyi torpaq haqqında da demək olar.

Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq qanunsuz fəaliyyətdən gəlir əldə etmək imkanı olan hər yerə nüfuz edir. Belə gəlir mənbələrindən biri də ekoloji cinayətlər, xüsusən də vəhşi flora və faunanın qanunsuz ticarəti və ağac materiallarıdır. Bu problem inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha kəskindir, burada hökumətlərin çox vaxt təbii ehtiyatlardan istifadəyə nəzarət etmək üçün vasitələri və imkanları yoxdur. Təbii sərvətlərdən istifadə səmərəsiz şəkildə aparılırsa, iqtisadi inkişafı

stimullaşdırmaq əvəzinə, idarəetmənin pisləşməsinə, korrupsiyaya, bəzən isə silahlı qarşılıqlara səbəb ola bilər.

Ekoloji cinayət global bir hadisədir, burada diqqət çəkən məqamlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar: Afrika və Cənub-Şərqi Asiyadan Asiyaya vəhşi təbiətin qeyri-qanuni ixracı və Cənub-Şərqi Asiyadan Avropa İttifaqı və Asiyaya qeyri-qanuni ağac ixracı. 2010-cu ildə təkə Asiyada fil sümüyü, kərgədan buynuzu və pələng hissələrinin satışı 75 milyon ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilir. Şübhəsiz ki, bu ticarətin zərəri cinayətkarlara gətirdiyi nisbətən kiçik qazancdan qat-qat artıqdır. 2010-cu ildə Cənub-Şərqi Asiyadan Avropa İttifaqı və Asiyaya qanunsuz ağac ixracı 3,5 milyard ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilir.

Cənub-Şərqi Asiya dünyanın ibtidai meşələrinin təxminən 7 faizini əhatə edir və bir çox unikal ağac növlərinə ev sahibliyi edir. Təəssüf ki, bu bölgə dünyada ən yüksək meşə qırılma dərəcəsini yaşayır. Meşələrin bir hissəsi qeyri-qanuni şəkildə kəsilir və beləliklə də mütəşəkkil cinayətkar qruplar ətraf mühitə bərpası mümkün olmayan ziyan vururlar. Meşələr atmosfərdən karbonun udulmasında mühüm rol oynayır, ona görə də qeyri-qanuni ağac kəsimi bütün bəşəriyyət üçün mənfi nəticələrə səbəb olur. Bu cinayət ətraf mühitin pozulmasından, məmur korrupsiyasından, zorakılıqdan, gəlir və dolanışıq vasitələrini itirməkdən əziyyət çəkən yerli əhaliyə də ziyan vurur.

Hesablamalara görə, dünyada qeyri-qanuni yolla yığılan ağacın yarısından çoxu Asiya və Avropa bazarlarında tələbatı ödəmək üçün istifadə olunur. Hesablamalara görə, dünyada qeyri-qanuni olaraq yığılan ağacın təxminən 20 faizi Aİ-yə, təxminən 25 faizi isə Çinə ixrac olunur(UNODC, 2010).

Cinayətkarlar qeyri-qanuni yolla yığılmış taxta-şalbanı sərhədlərdən keçirmək üçün çox vaxt saxta sənədlərdən istifadə edirlər. Bunun üçün onlar müxtəlif saxtakarlıq üsullarına əl atırlar, məsələn, qorunan ağacları adi ağac kimi elan edirlər, yaxud mənşə sertifikatlarını saxtalaşdıraraq, qorunan ərazilərdən odunu qanuni ağac kəsmə yerlərindən ağac kimi ötürürlər.

Belə qeyri-qanuni ticarətin nəticələrindən biri də korrupsiyanın yayılmasıdır. Bir çox hallarda qeyri-qanuni yığılmış ağacın daşınması üçün lazım olan sənədlər

saxta deyil, öz ölkələrindəki korrupsioner məmurlardan rüşvət müqabilində alınır və qanunsuz ağac kəsən qruplar korrupsioner məmurların müxtəlif dərəcədə himayəsindən istifadə edə bilirlər.

Böyük həcmə görə ağac adətən dəniz və ya quru yolu ilə daşınır və rəsmi sərəhad keçidlərindən daxil olur. Ağac qaçaqmalçılığı hallarına nadir hallarda rast gəlinir, lakin onun daşınması üçün adətən saxta sənədlərdən və ya gömrük işçilərinin rüşvətخورluğundan istifadə edilir.

Hər il Cənub-Şərqi Asiyadan Avropa və Asiyaya 3,5 milyard ABŞ dolları dəyərində 10 milyon kubmetrə yaxın taxta qeyri-qanuni ixrac edilir (UNODC, 2020). Keçmişdə ayrı-ayrı ölkələr arasında ticarət demək olar ki, tamamilə qeyri-qanuni yığılmış ağacdən ibarət idi. Beləliklə, 2000-ci illərin əvvəlindən ortalarına qədər Myanmadan Çinə ixrac edilən bütün taxta materialların 98 faizi qeyri-qanuni mənşəli idi. Eynilə, İndoneziyada qeyri-qanuni ağac kəsilməsinin zirvəsində ölkədən ixrac edilən ağacın təxminən 80 faizi qeyri-qanuni olaraq yığılmışdı. İndoneziya hökumətinin hesablamalarına görə, həmin dövrdə qanunsuz ağac kəsilməsi ölkəyə hər il 4 milyard dollara başa gəlib ki, bu da 2004-cü ilin səhiyyə büdcəsindən beş dəfə çoxdur. Həmin dövrdə ölkədə meşələrin qırılma sürəti ildə 2 milyon hektar təşkil edirdi ki, bu da saatda 300 futbol meydançası ölçüsündə ərazinin meşəsizləşməsinə uyğundur (UNODC, 2000).

2010-cu ildə Cənub-Şərqi Asiyadan Aİ və Çinə 3,5 milyard ABŞ dolları dəyərində qeyri-qanuni yığılmış təqribən 10 milyon kubmetr ağac idxal edilib. (UNODC, 2010) Xaricdən gətirilən ağac xammalı hallarına baxmayaraq, ağac məmulatlarının əksəriyyəti mebel və ya digər hazır məhsullar idi. Qeyri-qanuni olaraq yığılan ağacın əksəriyyətinin mənşə ölkəsi İndoneziya olub. İndoneziya ağacı tez-tez Malayziya kimi ötürülür və bölgənin digər ölkələri vasitəsilə ixrac edilir.

Beynəlxalq səviyyədə təbii sərvətlərin mühafizəsi ilə bağlı bir sıra sazişlər imzalanmışdır ki, onlardan ən mötəbəri 175 ölkə tərəfindən qəbul edilmiş Nəslə kəsilməkdə olan vəhşi fauna və flora növlərinin beynəlxalq ticarəti haqqında Konvensiyadır. Bu Konvensiyaya əsasən, nəslə kəsilməkdə olan növlərin qorunması

üçün tədbirlər görməyən dövlətlər müxtəlif dərəcədə - ticarət sanksiyalarının tətbiqinə qədər beynəlxalq təzyiqlərə məruz qala bilərlər.

UNODC-nin ekoloji cinayətlər sahəsində işi yerli, regional və qlobal təşəbbüsləri əhatə edir. Ofis CITES Katibliyi, INTERPOL, UNODC, Dünya Bankı və Ümumdünya Gömrük Təşkilatının daxil olduğu tərəfdaşlıq olan Beynəlxalq Vəhşi Təbiət Cinayətləri Konsorsiumunun bir hissəsidir. Konsorsium vəhşi flora və faunanın mühafizəsi üzrə qanunvericiliyə əməl olunmasına nəzarət üzrə milli orqanlara, habelə müvafiq subregional və regional strukturlara əlaqələndirilmiş yardım göstərməklə məşğuldur. 2012-ci ilin ortalarında UNODC, Konsorsiumun digər üzvləri ilə birlikdə, bu növ cinayət fəaliyyəti ilə mübarizə sahəsində cinayət ədaləti sektorunun güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməkdə hökumətlərə kömək etmək üçün Vəhşi Təbiət və Meşə Cinayətlərinin Analitik Vəsiti hazırlamışdır.

UNODC yerli və regional səviyyədə öz işində ekoloji cinayətin müxtəlif formaları ilə fəal mübarizə aparır. Məsələn, Cənub-Şərqi Asiyada UNODC vəhşi təbiətin qeyri-qanuni alveri və qeyri-qanuni ağac kəsimi ilə mübarizə aparmaq üçün ölkələrə daha yaxşı məsləhətlər vermək üçün geniş tədqiqatlar aparır və hökumətləri təbii ehtiyatların qorunması və cinayətləri törədənlərin məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün səyləri gücləndirməyə fəal şəkildə təşviq edir. UNODC-nin bu sahədə fəaliyyətinin qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və bu cinayətlərə qarşı mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün aidiyyəti orqanlarla iş ilə əlaqələndirilməsi də vacibdir.

Ümumdünya Təbiət Fondu kimi qeyri-hökumət təşkilatları da bu işdə mühüm rol oynayır, hökumətləri ekoloji cinayətlərə qarşı daha güclü tədbirlər görməyə sövq edir və təbiətin mühafizəsi məsələlərində onlarla əməkdaşlıq edir. Onlar həmçinin qlobal və yerli səviyyədə əhali arasında məlumatlandırma işləri aparır və bu sahədə problemlərin ictimai müzakirəsini stimullaşdırırlar.

Bu beynəlxalq və milli təşəbbüslərlə yanaşı, ekoloji cinayətlərə qarşı mübarizədə ictimaiyyət də mühüm rol oynayır. Bu fenomenlə mübarizə aparmağın mümkün yollarından bir neçəsi aşağıda təqdim edilir:

▪ Tələbin azalması. Yabanı flora və faunanın və qeyri-qanuni yığılmış ağacların ticarətinin qarşısının alınmasında əsas olmasa da, istehlakçıların mühüm rolu var. Məlumatlı istehlakçı kimi, hansı bitki və heyvan növlərinin qorunduğunu bilməklə tələbatın azaldılmasına kömək edə bilərsiniz. Xüsusilə, alınan ənənəvi dərmanların tərkibində kərgədan buynuzu və ya pələng sümükləri kimi məhsulların olmamasına diqqət yetirmək, ekzotik ağaclardan hazırlanmış məhsullar alarkən etiketləməni diqqətlə öyrənmək lazımdır.

▪ Ekoturizm. Bir turist, dayanıqlı turizmi inkişaf etdirmək və dəstəkləmək üçün marşrutlarında, ekskursiyalarda və ölkələrdə daha seçici ola bilər. Hər kəs üçün aksioma çevrilməlidir ki, heç bir heyvan və ya vəhşi flora və fauna məhsulları, turist səfərlərdən əldə edilə bilməz.

▪ Təşviqat. Məşhur şəxslər ekoloji cinayətləri açıq şəkildə qınaya bilərlər. Bəzi ölkələrdə ənənəvi adətlər və inanclar, eləcə də status simvollarına olan istək mühafizə cinayətlərinin azaldılması səylərinə mane olur. Səlahiyyətli şəxslərin ictimai bəyanatları mifləri dağıtmağa, brakonyerlərin vəhşiliyini ifşa etməyə və insanların diqqətini müəyyən malların qeyri-qanuni mənşəyinə cəlb etməyə kömək edə bilər və bununla da yaxşılığa doğru dəyişiklik üçün əlverişli şərait yarada bilər.

▪ Məlumat və izahat işi. Vəhşi təbiət məhsullarının düşünülməmiş istehlakı çox vaxt məlumatsızlıqla izah olunur. Hökumətlər, qeyri-hökumət təşkilatları və fərdlər cəmiyyətdə müvafiq məlumatların yayılmasına töhfə verə bilərlər.

▪ Davamlı alternativ yaşayış vasitələrinin yaradılması. Yoxsulluq vəhşi təbiətin qeyri-qanuni ticarətinin əsas amillərindən biridir, ona görə də qanuni gəlir gətirən fəaliyyətlərin dəstəklənməsi ekoloji cinayətlərin azaldılmasına dolayısı ilə töhfə verən mühüm tədbir ola bilər.

▪ Biznes. Müəssisələr davamlı inkişaf prinsiplərinə uyğun gələn sağlam kommersiya qərarları qəbul etməklə fəaliyyət göstərə bilərlər. Xüsusilə taxta sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələr məhsulların qanuni mənşəyini sübut edən sənədləri diqqətlə yoxlamalıdır. Müəssisələr qanunsuz kəsilmiş ağac və ondan hazırlanan məmulatları almaqdan imtina edərsə, qanunsuz ağac kəsimi ilə məşğul

olan cinayətkarların gəlirləri azalacaq, onlarla birlikdə ağac kəsmənin miqyası da azalacaq.

Ekoloji cinayətlərə qarşı mübarizədə vətəndaş cəmiyyətinin oynadığı rol da nəzərə alınmalıdır. Ümumdünya Təbiəti Mühafizə Fondu (WWF) kimi təşkilatlar təkcə hökumətləri ekoloji cinayətlərə qarşı qətiyyətli tədbirlər görməyə çağırır, həm də ictimaiyyətin məlumatlılığının artırılmasına kömək edir. İstehlakçı davranışı ön planda qalır, çünki vəhşi təbiət cinayətlərinin geniş yayılmasının şərtlərindən biri məlumat çatışmazlığı və vəhşi təbiətdən hazırlanmış məhsulların məsuliyyətsiz istehlakıdır. Hökumətlər, qeyri-hökumət təşkilatları (QHT-lər), özəl bizneslər və vətəndaşlar birlikdə çalışaraq, ictimaiyyətin indiyə qədər çox az bildiyi problemi işıqlandıra bilər.

Getdikcə artan təhlükəyə cavab olaraq, UNODC mütəxəssisləri qeyri-qanuni əməliyyatlar üçün ilkin şərtlər olan tələb və təklifi diqqətlə öyrənmişlər. Onlar daşınmaların dayandırılması və vəhşi təbiətin qeyri-qanuni alverinin qarşısının alınması üçün bütün ekoloji səylər üzrə hüquqi dəstəyə ehtiyac olduğunu vurğulayır. Belə bir strategiya Yerin biosferini zərərli təsirlərdən qorumaq və bununla da bütün bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə töhfə vermək niyyətinə uyğundur.

Vəhşi təbiət cinayətlərinin qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlər Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Transmilli Mütəşəkkil Cinayətkarlığa qarşı Konvensiyasına və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Korrupsiyaya qarşı Konvensiyasına uyğun olaraq həyata keçirilir. Bu sazişlər hüquq-mühafizə orqanları və gömrük xidmətlərinin birgə səyləri ilə beynəlxalq və idarələrarası əməkdaşlığın gücləndirilməsini, ekoloji cinayətlərə qarşı mübarizənin ən səmərəli üsullarından istifadəni, məlumat mübadiləsini və əməliyyatların aparılmasını nəzərdə tutur. Bu tədbirlərə əlavə olaraq, UNODC cinayət ədliyyə sistemini təkmilləşdirmək üzərində işləyir və vəhşi təbiət cinayətlərini cinayət hesab etmək üçün hüquqi alətlər hazırlayır. Təəssüf ki, nəslə kəsilməkdə olan növlərin qanunsuz ovlanmasının qarşısının alınmasında və onunla mübarizədə mövcud hüquqi normalar hələ də səmərəsizdir. Mövcud qanunvericiliyin nəzərdən keçirilməsi və yeni qanunların qəbulu UNODC-yə ekoloji

cinayəti daha dolğun şəkildə aşkar etməyə və gələcəkdə belə cinayətlərin qarşısını almaq üçün ən ağır cəzaların tətbiqini təmin etməyə imkan verir.

Milli sərvətin tərkibinə daxildir:

1. Bazar üsulları.
2. Qeyri-bazar birbaşa üsullar.
3. Qeyri-bazar dolaylı üsullar.
4. Ekspert dəyərləndirməsi.

Son zamanlar təbii nemətlərdən istifadənin dolaylı maya dəyərinin nəzərə alınmasına, yəni biomüxtəlifliyin qorunmasının təsirini, “dolaylı istifadə xərclərini” müəyyən etməyə, o cümlədən meşələrin salınmasının və bitki örtüyünün qorunmasının təsirinin tapılmasına əsaslanan yanaşmalar intensiv şəkildə işlənib hazırlanmışdır. Təbii ehtiyatların iqtisadi qiymətləndirilməsinə əsas yanaşmaları ətraflı nəzərdən keçirək. Təbii ehtiyatların və ətraf mühit şəraitinin iqtisadi qiymətləndirilməsi üçün bazar üsulları bazar məlumatlarından, yəni satış qiymətləri, tariflər və ödənişlər və s. istifadəsinə əsaslanır. Bazar metodları ilə bağlı əsas üsullar aşağıdakılardır:

1. İcarəyə götürmə yanaşması
2. Əvəzedici məhsullar vasitəsilə qiymətləndirmə
3. Xərc yanaşması
4. Effektiv yanaşma

Təbii sərvətin iqtisadi qiymətləndirilməsinə icarə yanaşmasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qiymətləndirmənin dəyəri bu resursun gətirdiyi diferensial rentanın həcmi hesabına formalaşır. Öz növbəsində, diferensial renta qiymətləndirilən resursun daha əlverişli təbii xüsusiyyətləri, yəni ən yaxşı keyfiyyət, yerləşmə rahatlığı və s. hesabına milli iqtisadiyyatın əldə etdiyi iqtisadi səmərəni əks etdirir. Təbii sərvətlərdən istifadədən milli iqtisadi effektin formalaşdırılması metodologiyası, habelə bu ehtiyatların icarə qiymətinə nəzəri və metodoloji yanaşmanın əsasları tanınmış yerli iqtisadçılar L.V.Kantoroviç, V.S.Nemçinov, N.P.Fedorenko, T.S.Xaçaturov, K.Q.Hoffman və başqalarının elmi işlərində qoyulmuşdur. Ümumiyyətlə, təbii sərvətin maya dəyəri onun istismarından,

məsələn, il ərzində əldə edilən gəlirin (və ya icarə haqqının) miqdarını müəyyən etməklə qiymətləndirilir. Bu göstərici düsturla hesablanır:

$$V_t = NV_t * Q_t \quad (1)$$

burada V_t , t ili ərzində resursun istismarından əldə edilən gəlirdir; Q_t - t ili üçün resurs hasilatının həcmi; NV_t , t ilində resurs vahidlərinin xalis dəyəridir. NV_t aşağıdakı düstur ilə hesablanır:

$$NV_t = P_t - C_t \quad (2)$$

Burada P_t , t dövründə resursların satış qiymətidir; C_t , t dövründə resurs vahidinin çıxarılmasının dəyəridir.

Ekoloji ehtiyatların bağlanma məsrəfləri ilə icarə qiyməti aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$R = (Z_n - Z_i) * Q_i \text{ və ya } R = (P - Z_i) * Q_i \quad (3)$$

Burada R diferensial resurs icarəsidir;

Z_n - resursun keyfiyyəti ən aşağı olan mənbədən resursun çıxarılması xərcləri (bağlama xərcləri);

Z_t - resursun çıxarılması üçün fərdi faktiki xərclər;

Q_i - resurs çıxarılmasının faktiki həcmi;

P - alınan məhsulların qiymətidir.

Bərpa olunmayan ehtiyatların bazar qiymətləndirilməsi - təbii ehtiyatların tükənməsi nəzərə alınmaqla mövcud ehtiyatların dəyərinin müəyyən edilməsinə əsaslanır. Mineral ehtiyatların mövcud ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi aşağıdakı kimi aparılır:

$$V_t = NV_t * Q_t \quad (4)$$

Burada V_t , t ili ərzində resursun istismarından əldə edilən gəlirdir;

Q_t - t ili üçün resurs hasilatının həcmi;

NV_t , t ilində resurs vahidlərinin xalis dəyəridir.

$$PV = \frac{V_t}{s} \quad (5)$$

Burada PV , resurs ehtiyatlarının dəyəridir;

V_t - t ili ərzində resursun istismarından əldə edilən xalis gəlir;

s - endirim dərəcəsidir.

$$PV = \frac{vt}{(1+s)^2} \quad (6)$$

Burada PV resurs ehtiyatlarının dəyəridir;

T - resursun təxmini istifadə müddəti;

t - qiymət P və xərclərin C dəyişən komponentlərinin etibarlı olduğu hesablaşma ilidir.

İstifadəçi dəyəri metodu. Metod istənilən ərazinin təbii kapitalının strukturunda olan istismar olunan yataqdan əldə edilən bərpa olunmayan təbii sərvətlərin tükənməsi göstəricisinin dəyərini müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Metod resurs tamamilə tükənənə qədər cari icarə səviyyəsinin dəyişməz qalacağı ehtimalına əsaslanır. Göstəricinin qiyməti aşağıdakı düsturlarla müəyyən edilir:

$$U = \frac{R}{(1+s)^t} \quad (7)$$

$$(1 + s F) \quad (8)$$

Burada U - il ərzində bərpa olunmayan resursların ümumi tükənməsinin dəyəri;

R - resurs üçün iqtisadi renta;

s - endirim dərəcəsi;

t - qiymət P və xərclərin C dəyişən komponentlərinin etibarlı olduğu hesablaşma ilidir.

$$R = G - (O + r * K) \quad (9)$$

Burada R resurs üçün iqtisadi rentadır;

G - resursdan istifadədən əldə edilən illik gəlir;

O - resurs hasilatı üzrə cari xərclər;

r - resursun istismarından gözlənilən gəlir dərəcəsi;

K - cəmi cəlb olunmuş kapital;

Düşmənin tərəfindən istila edilən bölgələrin meşə fonduna vurulan ziyanı hesablamağın yolu ilk öncə bu bölgələrin meşə fonduna diqqət etməliyik. Diqqətə çatdırmaq istəyirəm ki, həmin bölgələrin meşə fondu 262 min hektardan artıqdır.

Aşağıda verilən düstur ilə meşə sahələrinin bazar dəyərini öyrənirlər:

$$V_f = R_f / e \quad (10)$$

Bu düsturda, e – diskont dərəcəsinə, V_f – meşə ərazilərinin bazar dəyərini,

R_f – meşə sahələrinin icarə dəyərini göstərir;

$$R_f = (P - C) \times Q \quad (11)$$

Bu düsturda isə C – yatırılmış kapitalın gəlirlik norması, P – meşə ağaclarının satış qiymətini, Q - oduncağın bütün həcmi göstərir.

Göstərdiyim qiymətləndirmə düsturlarından əkinə faydalı olan torpaqları qiymətləndirmək üçün istifadə etmək lazımdır (C.Kərimov, A.Orucov, H.İsrafilov., 2007):

$$V = R / e \quad (12)$$

Düsturda R torpağın icarə qiyməti, taxıl emalından hesablanmış xalis gəlir, e diskont dərəcəsi və ya kapitalın gəlirliyi,

V otlaq sahələrinin dəyəridir.

$$R_f = (P - C) \times Q \quad (13)$$

Q taxıl sahəsinin məhsuldarlığı, P taxılın satış qiyməti, C taxılın qiyməti və qoyulmuş kapitalın gəlirliyidir.

Yuxarıdakı düsturdan istifadə etməklə əkin sahələrinin bazar dəyərini 3846 manat/ha olduğu müəyyən edilmişdir. Aldığımız qiyməti işğal olunmuş əkinə faydalı torpaq sahələrinə vursaq - 704748732 AZN/il alarıq. Tapdığımız rəqəmi işğal müddətinə vurduqda isə həmin torpaq sahələrinə istila ərzindədəyən ziyanı taparıq.

Əkin sahələrinə dəymiş ziyanı müəyyən etmək üçün ilk növbədə bazar qiymətini müəyyən etmək lazımdır (orta illik icarə haqqı çoxillik əkin sahələrinin bazar qiymətindən istifadə etməklə 300 manat/ha təşkil edir).

Nəticədə, işğal zamanı torpaq sahələri üzrə vurulan ziyanın həcmi aşağıdakı hesablamada göstərilmişdir.

Başqa ziyan dəyən təbii ehtiyat su mənbələridir. Su qaynaqlarına dəymiş iqtisadi ziyanı hesablamaq çətin prosesdir. Su qaynaqlarına dəymiş ziyanı hesablayan zaman

işğal edilmiş bölgələrdən axan çay, göl, su anbarları quruntularının miqdarını, bu su mənbələrindən su ilə təmin olunacaq torpaqlardan alınan məhsulların miqdarını, çayların hidroenergetika potensialını, eyni zamanda canlılar aləminin suyunu müəyyən edir.

Qeyd olunanlara misal kimi Sərsəng su anbarını göstərmək olar. Sərsəng su anbarından işğal müddətində istifadə edə bilməməyimizin nəticəsində dəyən ziyanı hesablamaq üçün ikibaşlıca yanaşmadan istifadə etmək olar: enerji istehsalı və suvarma məqsədli istifadə.

Enerji istehsalı baxımından yanaşma - İşğaldan əvvəlki illərdə Sərsəng SES-də bir il müddətinə 125 mln kvtsaat istehsal edilirdi. 2016-cı ilə kimi Azərbaycan Respublikası Tarif Şurasının qərarına uyğun olaraq 1 kvtsaat elektrik enerjisinin pərəkəndə satış qiyməti 0,06 manat, 2016-cı ildən sonra isə bu qiymət 0,07 manat təşkil etmişdir. Bu cəhətdən dəyən zərər;

$$125 \text{ mln kvtsaat/il} \times 0.06 \text{ man} = 7.5 \text{ mln manat/il}$$

təşkil edəcəkdir.

İşğal zamanı dəyən zərər isə (2016-cı ilə qədər): 7.5 mln manat/il
 $\times 22 \text{ il} = 165 \text{ mln manat}$ olacaqdır.

1 kvtsaat elektrik enerjisinin qiymətini 0.07 manat olduğunu nəzərə aldıqda isə dəyən zərər:

$$125 \text{ mln kvtsaat/il} \times 0.07 \text{ man} = 8,75 \text{ mln manat/il}$$

$$8,75 \text{ mln manat/il} \times 3 \text{ il} = 26,25 \text{ mln manat}$$
 təşkil edəcəkdir.

Nəticədə enerji istehsalı baxımından vurulan ziyan 25 ildə ümumi həcmi:

$$165 \text{ mln manat} + 26.25 \text{ mln manat} = 191.25 \text{ mln manat}$$
 təşkil edəcək.

Bu torpaqların suvarılması baxımından yanaşma - Sərsəng su anbarı 120 min əkin sahəsinin suvarılmasını təchiz etməyə gərəhazırlanmışdır. Buna görə dəyən ziyan:

$$120 \text{ min hektar əkin sahəsi} \times 220 \text{ kq/ha}$$

$$\text{məhsul/il} \times 0.25 \text{ manat.kq} = 6,6 \text{ mln manat/il}$$

$$6,6 \text{ mln manat/il} \times 25 \text{ il} = 165 \text{ mln manat}$$

olar.

Sərsəng su anbarından istifadə edə bilmədiyimiz üçün 25 il müddətinə dəyən ümumi ziyan:

$$165 \text{ mln manat} + 191.25 \text{ mln manat} = 356.25 \text{ mln manat}$$

oldu. Sonrakı par. leçir

Ümumən, gəlirlilik cəhətdən yanaşmaya görə su qaynaqlarında dəymiş ziyanları dolayı üsullatmaq olur. Buna görə aşağıda verilən düsturdan istifadə etməliyəik (1.6):

$$Z_d = \Delta G_x / (R_f - \dot{I}) \quad (14)$$

350 mln m³/il-i ərazilərin suvarılmasında işğal edilmiş bölgələrin çaylarının suyundan istifadə edilir. 2007-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Tarif Şurasının qərarına görə suvarmada istifadə edilən suyun min m³-ə görə qiymət 0.5 manat təyin edilmişdir. Bu hesabla

ΔG_x - təbii qaynağavurulan ziyan nəticəsində itirilən xalis gəlir- 350 000000 m³/il x 0.5 manat = 175 000000 manat/il, R_f – risksiz faiz dərəcəsi- 6%, $\dot{I}$ - uzunmüddətli orta inflyasiya- 3.06%. İşğalın 25 ili ərzində çayların suyundan istifadədə bilmədiyimizə görə dəymiş ziyanın həcmi:

$$Z_d = \Delta G_x / (R_f - \dot{I}) = 175 \text{ mln manat/il} / (6\% - 3.06\%) = 59,5 \text{ mln manat/il}$$

$$59,5 \text{ mln manat/il} \times 25 \text{ il} = 1487,5 \text{ mln manat}$$

Azərbaycan Respublikası ərazilərinin işğal olunması və işğalı müddətində Ermənistan tərəfindən, Azərbaycanın iqtisadiyyatına faydalı qazıntılar cəhətdən 82006,8 mln AZN, meşə ehtiyatı baxımından 651.9 mln AZN, torpaq ehtiyatı baxımından 19 763.82 mln AZN, su ehtiyatı baxımından 1843,75 mln manat ziyan vurulmuşdur.

1.3. İşğal nəticəsində təbii sərvətlərdən qanunsuz istifadəyə görə kompensasiya tələbi: dünya təcrübəsi

Müxtəlif dövlətlərdə yerli xalqların müəyyən torpaqlara və ya ərazilərə xüsusi hüquqları müxtəlif hüquqi rejimlərlə idarə oluna bilər. Bundan əlavə, yerli xalqların hüquqları ilə bağlı beynəlxalq sənədlər yerli xalqlarla əlaqəli olan və onlara münasibətdə fərqli hüquqlara və qorunan statusa malik olan torpaqlara və ya ərazilərə istinad etmək üçün müxtəlif dillərdən istifadə edir.

Silahlı münaqişə aidiyyəti əraziləri ətraf mühitə dəyən ziyan qarşı daha həssas edə bilər və ya bu ərazilərdə yeni növ ekoloji ziyan vura bilər, beləliklə, onlarla əlaqəli xalqların sağ qalmasına və rifahına təsir göstərə bilər. Silahlı münaqişə vəziyyətində dövlətlər yerli xalqların öz ata-baba torpaqları ilə əlaqəsini qorumaq üçün müvafiq tədbirlər görməlidirlər. Xüsusilə, silahlı münaqişədən əvvəl və ya onun zamanı müvafiq müdafiə tədbirləri görülməlidir.

Yerli Xalqların Hüquqları üzrə Amerika Bəyannaməsi, paraq. 3 və 4, maddə. XXX-da deyilir: 3. Yerli xalqların beynəlxalq humanitar hüquq qaydalarına uyğun olaraq daxili və ya beynəlxalq silahlı münaqişə vəziyyətlərində və ya dövrlərində müdafiə və təhlükəsizlik hüququ vardır. 4. Dövlətlər, tərəf olduqları beynəlxalq müqavilələrə, xüsusən də beynəlxalq humanitar hüquqa və beynəlxalq insan hüquqları hüququna, o cümlədən Mühərribə zamanı mülki şəxslərin müdafiəsi haqqında Cenevrə Konvensiyasına və onun müdafiə ilə bağlı II Protokoluna uyğun olaraq Qeyri-Beynəlxalq Silahlı Münaqişələrin Qurbanları, silahlı münaqişə baş verdikdə, yerli xalqların və onların icmalarının insan hüquqlarını, təsisatlarını, torpaqlarını, ərazilərini və ehtiyatlarını qorumaq üçün adekvat tədbirlər görsün

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Yerli Xalqların Hüquqları haqqında Bəyannaməsinin 28-ci maddəsinə əsasən, Yerli xalqların bərpası və ya bu mümkün olmadıqda, ənənəvi olaraq sahib olduqları və ya başqa şəkildə zəbt etdikləri və ya istifadə etdikləri və onların azad, qabaqcadan və məlumatlı razılığı olmadan müsadirə edilmiş, özgəninkiləşdirilən, zəbt edilmiş, istifadə edilmiş və ya zədələnmiş torpaqlar, ərazilər və resurslar üçün ədalətli və balanslaşdırılmış kompensasiya daxil ola biləcək vasitələrlə kompensasiya etmək hüququ vardır..

Eynilə, Yerli Xalqların Hüquqlarına dair Amerika Bəyannaməsinin XXXIII maddəsində deyilir: Yerli xalqların və sakinlərin kollektiv və fərdi hüquqlarının hər hansı pozuntusunu aradan qaldırmaq üçün effektiv və müvafiq hüquqi müdafiə vasitələri, o cümlədən təcili məhkəmə tədbirləri hüququ vardır. Dövlətlər yerli xalqların tam və səmərəli iştirakı ilə bu hüququn həyata keçirilməsi üçün lazımı mexanizmləri təmin etməlidirlər.

Son onilliklər ərzində təbii sərvətlərin qeyri-qanuni istismarı nəticəsində bir çox silahlı münaqişələr, xüsusən də qeyri-beynəlxalq münaqişələr baş vermişdir ki, bu da zərər çəkmiş ərazilərdə ətraf mühitə çox mənfi təsir göstərmişdir. Bu baxımdan, talançılığın qadağan edilməsi silahlı münaqişələr zamanı ətraf mühitin mühafizəsini təmin edən silahlı münaqişə hüququnun müddəalarından biri kimi müəyyən edilmişdir.

Talançılıq silahlı münaqişə qanununun tanınmış pozulması və müharibə cinayətidir. Dördüncü Cenevrə Konvensiyası həm silahlı münaqişə tərəfinin ərazisində, həm də işğal olunmuş ərazilərdə talanların tam qadağan edilməsini nəzərdə tutur. Cenevrə Konvensiyalarına II Əlavə Protokol bu ümumi qadağanın Protokolda müəyyən edilmiş meyarlara cavab verən qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrə, habelə onun bu kontekstdə istənilən vaxt və istənilən yerdə tətbiq oluna biləcəyini təsdiq edir. Bu qadağa milli qanunvericilikdə və hərbi nizamnamələrdə geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Talanların cinayət xarakteri müasir və müharibədən sonrakı beynəlxalq cinayət tribunallarının presedent hüququ ilə də təsdiqlənir. Bundan əlavə, həm beynəlxalq, həm də beynəlxalq olmayan münaqişələrdə hərbi qarət cinayəti Roma Statutuna görə cəzalandırılır. Talana qadağa beynəlxalq hüququn adət norması kimi tanınmışdır (Henckaerts və Doswald-Beck, 2005: 182-185).

BQXK-nın (Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsi) Şərhinə əsasən, bu qadağa həm dövlət, həm də özəl mülkiyyətin bütün kateqoriyalarına aiddir. Bu layihə prinsipinin əhatə dairəsi təbii sərvətlərin talan edilməsi ilə məhdudlaşır ki, bu da silahlı münaqişələrdə adi haldır və ciddi ekoloji nəticələrə malikdir. Talan anlayışı yalnız mülkiyyət hüququna tabe olan və mülkiyyət təşkil edən təbii sərvətlərə şamil edilsə

də, qiymətli təbii sərvətlərə münasibətdə bu tələb asanlıqla yerinə yetirilir. Qadağa dövlətə, icmalara və ya şəxslərə məxsus təbii sərvətlərin talanmasına şamil edilir. Təbii sərvətlərin talanmasına qadağanın tətbiq oluna biləcəyi Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi tərəfindən tanınmışdır və o, Silahlı Hərəkətlər işi üzrə qərarında öz əksini tapmışdır:

Uqanda dövləti, Uqanda Xalq Müdafiə Qüvvələrinin üzvləri tərəfindən Konqo Demokratik Respublikası ərazisində törədilmiş “Konqo Demokratik Respublikasının təbii sərvətlərinin talanması və istismarı” aktlarına görə beynəlxalq məsuliyyət daşıyır. (Judgment, I.C.J. Reports 2015: 168.).

Talan, silahlı münaqişə zamanı silahlı münaqişə qanununu pozan hər hansı əmlakın mənimsənilməsinə əhatə edən geniş anlayışdır. Eyni zamanda, silahlı münaqişə hüququ bir sıra istisnalar nəzərdə tutur ki, onlara əsasən əmlakın mənimsənilməsi və ya məhv edilməsi qanuni sayılır. BQXK-nın şərtlərinə görə, qərar qadağası həm mütəşəkkil talanlara, həm də ayrı-ayrı şəxslərin mülki və ya hərbi qulluqçular tərəfindən törədilmiş fərdi hərəkətlərinə şamil edilir. Soyğunçuluq aktları heç də həmişə güc və ya zorakılıq tətbiqi ilə müşayiət olunmur. (ICRC commentary (016)

Silahlı münaqişə vəziyyətlərində mülkiyyətin, o cümlədən təbii sərvətlərin mənimsənilməsinə istinad etmək üçün istifadə olunan terminologiya ardıcıl deyil. Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsi Silahlı Fəaliyyət qərarında talama, qərar və istismara, Keçmiş Yuqoslaviya üzrə Beynəlxalq Cinayət Tribunalının Nizamnaməsində talama” kimi istinad edilir, Afrika Xartiyası isə əmlakın ələ keçirilməsi terminindən istifadə edir. Lakin araşdırmalar göstərir ki, talama, quldurluq, ələ keçirmə və soyğunluq terminləri ümumi hüquqi mənə daşıyır və beynəlxalq məhkəmələr və tribunallar tərəfindən bir-birini əvəz edən mənada işlədilir. Belə ki, Nürnberq hökmündə talama və quldurluq terminləri sinonim kimi istifadə olunub. İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdə hüquq elmində əmlakın zəbt edilməsi termininə üstünlük verilsə də, sonradan Nəzarət Şurasının 10 sayılı qanununda onun talama termini ilə sinonim olduğu təsdiq edilmişdir. Müasir beynəlxalq cinayət məhkəmələrinin və tribunallarının məhkəmə təcrübəsi də təsdiq edir ki, hər üç

termin – talama, soyğunçuluq və qarət silahlı münaqişə zamanı ictimai və ya xüsusi mülkiyyətin mənimsənilməsini nəzərdə tutur. (Alex Tamba Brima et al., 2007: 751)

Haaqa Qaydalarında və Dördüncü Cenevrə Konvensiyasında, II Əlavə Protokolda və Roma Əsasnaməsində talama/quldurluq terminləri istifadə olunur. Soyğunçuluq termini Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsində istifadə olunur. Talan BQXK-nın Cenevrə Konvensiyalarına və Əlavə Protokol II-yə dair şərtlərində, eləcə də beynəlxalq cinayət tribunallarının yurisprudensiyasında müəyyən edilmişdir. BMT-nin cari 18-cü prinsip layihəsində talama ifadəsinin işlədilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

Təbii sərvətlərin talanması silahlı münaqişə zonalarında və münaqişədən sonrakı vəziyyətlərdə geniş yayılmış təbii sərvətlərin qeyri-qanuni istismarının bir hissəsidir. Bunu nəzərə alaraq, Təhlükəsizlik Şurası və Baş Assambleya diqqəti transmilli cinayət şəbəkələri, terror qrupları və silahlı münaqişələr, o cümlədən təbii ehtiyatların qeyri-qanuni ticarəti ilə bağlı əlaqələrə cəlb edib. Zəif idarəetmə, geniş yayılmış korrupsiya və resurslara olan hüquqların kifayət qədər müdafiəsi ilə xarakterizə olunan münaqişədən sonrakı vəziyyətlər transmilli ekoloji cinayətlər üçün münbit zəmin yaradır. Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələrində istifadə edilən təbii ehtiyatların qeyri-qanuni istismarı anlayışı ümumi xarakter daşıyır və dövlətlərin, qeyri-dövlət silahlı qruplarının və ya digər qeyri-dövlət subyektlərinin, o cümlədən ayrı-ayrı şəxslərin fəaliyyətini əhatə edə bilər. Müvafiq olaraq, bu termin beynəlxalq və ya milli qanunvericiliyə uyğun olaraq bu cür fəaliyyətlərin qeyri-qanuni xarakterini göstərə bilər. Təbii sərvətlərin qeyri-qanuni istismarı anlayışı talama anlayışı ilə üst-üstə düşsə də, onun dəqiq tərfi yoxdur və həm silahlı münaqişələr zamanı, həm də sülh dövründə ekoloji cinayətlərə də aid edilə bilər. Bu daha geniş kontekst talan qadağanının təbii sərvətlərə tətbiq oluna biləcəyini vurğulayır.

Beynəlxalq hüquq hər hansı hərbi işğalı müvəqqəti xarakter daşıyır və işğalçı ölkənin işğal olunmuş ərazi üzərində suverenlik əldə etməsini nəzərdə tutmur, müvafiq olaraq bu ərazinin hüquqi statusu işğal faktına görə dəyişmir.

İşğalçı dövlətin ərazinin hüquqi, sosial və iqtisadi strukturunu dəyişdirmək üçün heç bir hərəkət azadlığı yoxdur, çünki ilhaqın istənilən forması qadağandır. Hərbi təcavüz nəticəsində yaranan ilhaqı tanımaq olmaz.

İşğalçı tərəf öz qüdrətindən öz mənafeyini təmin etmək və ya əhalisinin mənafeyini təmin etmək üçün istifadə etməməlidir. Yerli sakinlərin, onun nəzarətində olan ərazinin təbii sərvətlərinin və ya digər sərvətlərinin öz maraqları üçün istismarına yol verilmir.

Bu məsələlər BMT-nin 17 Dayanıqlı İnkişaf Prinsipində öz əksini tapıb.

Xüsusilə, 6 nömrəli prinsip su ehtiyatlarından səmərəli istifadə və su təchizatı, kanalizasiya və gigiyenaya çıxışın zəruriliyindən, 13 nömrəli prinsip iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədən, 15 nömrəli prinsip isə mühafizə və bərpanın zəruriliyindən, yer ekosistemləri, davamlı meşə idarəçiliyi, səhrələşmə ilə mübarizə, torpaq deqradasiyasının dayandırılmasından bəhs edir.

Dünya təcrübəsində İsrailin apardığı işğalçılıq siyasəti ilə bağlı faktlara nəzər yetirmək məqsəduyğun olar.

İsrail Fələstinin təbii ehtiyatlarına və iqtisadi inkişafına təsir edən hərbi qərarları və ayrı-seçkilik qanunlarını həyata keçirib. İsrail öz dövlətinin sərvətlərini ələ keçirməklə Fələstin ticarəti üzərində tam nəzarət yaratdı və iqtisadiyyatının demək olar ki, tamamilə İsrailə tabe olmasını təmin etdi. İsrail həmçinin Fələstinin Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) aşağı gəlirli dövlətlərin nəqliyyat, tranzit və daşınma haqları üzrə 14,5 faizlik faydasını geri götürmüşdür.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı İsraili Fələstin ərazisində işğalçı dövlət kimi tanıdan qətnamələr qəbul etsə də, o, dövlətin bu qətnamələrə inanmadığını, sanki qanundan üstün olduğunu bildirmişdir. Belə ki, o, İsrail yaşayış məntəqələri və şirkətlərinin beynəlxalq boykotunun həmin qətnamələrə uyğun prosedur olduğunu və beynəlxalq ictimaiyyətin işğal olunmuş Fələstin torpaqlarında inşa edilmiş İsrail yaşayış məntəqələri ilə münasibətlərinə son qoymalı olduğunu bəyan etmişdir.

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT) adından çıxış edən Qətər nümayəndəsi bildirmişdir ki, son hesabatlar İsrailin qeyri-qanuni, repressiv və dağıdıcı siyasətləri ucbatından insan haqları və beynəlxalq hüququn sisteməlik və artan sayında

pozuntuların olduğunu göstərir. Onun sözlərinə görə, beynəlxalq ictimaiyyətin bu fəaliyyətləri dayandırmağa çağırışlarına baxmayaraq, İsrail Şərqi Qüds də daxil olmaqla, işğal olunmuş Fələstin ərazilərində müstəmləkəçi məskunlaşmalarını davam etdirir. İsraili beynəlxalq hüquqa hörmət etməyə məcbur etmək lazımdır və Fələstin xalqı mülki insanları vəhşiliklərdən qorumaq öhdəliyindən kənar qala bilməz.

Ərəb Dövlətləri Liqası adından çıxış edən Yəmən nüməyəndəsi bildirib ki, İsrailin Fələstin ərazisi və Suriya Qolanını işğal etməsi iqtisadi və sosial inkişafı məhdudlaşdırıb və fələstinlilərin öz təbii sərvətlərindən sərbəst və birbaşa istifadəsinə mane olub. İsraililər Qəzza zolağında daimi hərbi blokadalar qurdular ki, bu da orada yaşayış şəraitini daha da pisləşdirdi. Fələstinlilərin çəkdiyi yoxsulluq və İsrailin işğalçılıq tətbiqləri arasında əlaqəyə diqqət çəkərək, İsrailin gündəlik fəaliyyətlərinin bir çox fələstinlinin yoxsulluq həddinin altında yaşamasının əsas səbəbi olduğunu bildirib. İşğal olunmuş Suriya Qolanına gəldikdə, Suriya nüməyəndəsi bildirib ki, İsrail Təhlükəsizlik Şurasının 497 (1981) qətnaməsini açıq-aşkar pozub və suriyalıları torpaqlarından məhrum edən hərəkətləri davam etdirir. İsrail və xarici şirkətlər su, qaz və neft də daxil olmaqla, işğal altındakı Suriyanın Qolan bölgəsindəki təbii ehtiyatları ələ keçirməyə və istismar etməyə davam ediblər.

Qərbi Asiya İqtisadi və Sosial Komissiyasının (ESCWA) baş katibinin müavini və icraçı katibi Mohamed Ali Alhakim İsrail işğalının Fələstin xalqının yaşayış şəraitinə iqtisadi və sosial təsiri barədə baş katibin notasını təqdim edib. Şərqi Qüds də daxil olmaqla işğal olunmuş Fələstin ərazisi və işğal olunmuş Suriyanın Qolanındakı ərəb əhalisi (sənəd IS/72/90-E/2017/71) əziyyət çəkir. O, İsrail təhlükəsizlik qüvvələrinin güc tətbiq etməsinə dair ciddi narahatlıqların qaldığını bildirib. 1 aprel 2016-cı il - 31 mart 2017-ci il tarixləri arasında Şərqi Qüds və Qəzza zolağı da daxil olmaqla İordən çayının qərb sahilində İsrail ordusu və təhlükəsizlik qüvvələri tərəfindən 19-u uşaq olmaqla 63 fələstinli öldürülüb. Sənədə əsasən, ölənlər fələstinlilərdən ən azı 37-si israililərə qarşı hücumlar törədib və ya törətməkdə şübhəli bilinir. Hesabat dövründə İsrail və işğal olunmuş Fələstin ərazilərində 7-si

mülki olmaqla 12 israili həlak olub, Fələstinlilərin hücumları nəticəsində 162 israili yaralanıb.

Fələstinlilərin İsrail zorakılığından və təqiblərindən əziyyət çəkməyə davam etdiyi bildirilir və qeyd edilir ki, bu müddət ərzində Şərqi Qüds də daxil olmaqla, İordan çayının qərb sahilində fələstinlilərin itkiləri ilə nəticələnən 39 məskunlaşma zorakılığı hadisəsi baş verib. Bundan əlavə, İsrail hakimiyyəti hücumları həyata keçirən və ya törətdiyi iddia edilən fələstinlilərin cəsədlərinin qaytarılmasını gecikdirmək praktikasını davam etdirib. Hesabata görə, bu təcrübə Mühəribə zamanı mülki şəxslərin müdafiəsi haqqında Cenevrə Konvensiyasına ziddir. Saxlanma və pis rəftarla bağlı məlumatlara görə, 6500 fələstinli İsrail həbsxanalarında saxlanılır, daha 536 nəfər isə inzibati həbsdədir. Hesabata görə, 2001-ci ildən indiyədək işgəncə və ya pis rəftarla bağlı daxil olmuş 1000-dən çox şikayət üzrə cinayət işi başlanmayıb. İsrail Şərqi Qüds də daxil olmaqla İordan çayının qərb sahilində fələstinlilərə məxsus 726 strukturu məhv edib. Bundan əlavə, Şərqi Qüds də daxil olmaqla Qərb Sahilində məskunlaşan əhalinin sayı Oslo Sazişlərinin imzalanmasından sonra iki dəfə artaraq 594,000-dən çox olub.

Fələstinin təbii ehtiyatlarının istismarı, təhlükəsi və tükənməsindən danışsaq, Qəzzanın 2014-cü ildəki hərbi münaqişənin nəticələrindən əziyyət çəkməyə davam edir. İnfrastrukturun yenidən qurulmasındakı çətinliklər Qəzza sakinlərinin 23 faizinin kanalizasiya şəbəkəsindən ayrılması, elektrik və yanacaq xətlərinin zədələnməsi isə xroniki elektrik enerjisi və yanacaq çatışmazlığı ilə nəticələnib. Nəticədə 2 milyona yaxın fələstinli gündə 3 saat işıqsız qalır. Xroniki elektrik çatışmazlığı Qəzzada su böhranını daha da gücləndirib və 300-dən çox su və kanalizasiya obyektinə təsir edib. 2016-cı ilin iyun ayına kimi, İordan çayının qərb sahilində fələstinlilərin orta su istehlakı adambaşına gündə 73 litr su təşkil edirdi ki, bu da Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) tövsiyə etdiyi gündə 100 litr və israililərin istifadə edə biləcəyi 240 litrdən aşağı idi. Sosial-iqtisadi şəraitə gəlincə, o, Fələstin iqtisadiyyatının yaxşılaşdığını bildirib; Bununla belə, Qəzzadakı yaşayış şəraiti ilə işğal olunmuş Fələstin ərazisinin qalan hissəsi ilə müqayisədə ciddi fərqlər var. Qida təhlükəsizliyi yüksək olaraq qalır, Qəzza sakinlərinin 70 faizindən çoxu

bir növ beynəlxalq yardım, ilk növbədə ərzaq alır. Təhlükəsizlik Şurasının 497 (1981) qətnaməsi İsraildən öz qanunlarını, yurisdiksiyasını və idarəçiliyini tətbiq etmək qərarından geri çəkilməsini tələb edir. Buna baxmayaraq, İsrail hakimiyyəti tərəfindən yaşayış məntəqələrinin genişləndirilməsi beynəlxalq hüquq normalarına zidd olaraq davam edib. Bundan əlavə, İsrail və xarici şirkətlər İsrail hakimiyyət orqanlarından lisenziya aldıqdan sonra təbii sərvətlərdən istifadəni davam etdiriblər.

İşğal olunmuş ərazilərdəki fəaliyyətlərdən danışarkən, bu ərazilərin ətraf mühitinə, ekosisteminə, flora və faunasına dəymiş sistematik ziyanı da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan təcrübəsindən danışsaq, Erməni qəsbkarları və onların xarici tərəfdaşları Azərbaycan ərazisində əlvan və qara metalların, o cümlədən mineral suların və faydalı qazıntıların intensiv çıxarılması ilə məşğul olmuşlar. İstehsalat fəaliyyəti zamanı ekoloji tələblərə əməl edilməmiş, Azərbaycan qanunvericiliyi və beynəlxalq standartlarla müəyyən edilmiş normalardan artıq istehsal həyata keçirilmişdir. Zəhərli tullantıların yerli su hövzələrinə və çaylara atılmasının qarşısının alınması üçün tədbirlərə əməl edilməmişdir. Bu, yataqların məhvində, torpağın və şirin su mənbələrinin deqradasiyasına gətirib çıxarmışdır.

Çay ətrafına mənfi təsir işğal olunmuş ərazilərdə daha bir kəskin problemdir. İşğal rejimi tərəfindən yerli çaylarda çoxsaylı kiçik elektrik stansiyalarının tikintisi nəticəsində çaylarda suyun səviyyəsinin kəskin azalması barədə açıq mənbələrdə məlumatlar yayılmışdır. Bu da öz növbəsində bu ekosistemlərdə yaşayan növlərin kütləvi şəkildə yox olmasına gətirib çıxarmışdır.

İşğal olunmuş ərazilərin mütəmadi olaraq yandırılması da ekoloji terror faktıdır. Yanğınlar nəticəsində geniş ərazilər yararsız hala düşmüş, meşələr təhlükə altında olmuş, nadir flora və fauna növləri məhv edilmişdir.

Ermənistanın işğalçı qüvvələrinin və onların xarici tərəfdaşlarının Azərbaycan ərazisində qanunsuz fəaliyyəti barədə məlumatların müəyyən edilərək dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilmişdir. 2016-cı ildə AR-nın Xarici İşlər Nazirliyi Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində illegal iqtisadi fəaliyyətlər adlı hesabat dərc etmiş və burada iqtisadi fəaliyyətin bütün aspektləri, o cümlədən mədənçıxarma sahəsi haqqında ətraflı məlumat

verilmişdir. Hesabatda bu fəaliyyətin beynəlxalq hüquq çərçivəsində nəticələri də təfərrüatlı şəkildə nəzərə çatdırılmışdır. Sənəddə, həmçinin Ermənistanın Müharibədə mülki şəxslərin müdafiəsi barəsində 1949-cu il 12 avqust tarixli Cenevrə Konvensiyasını, Quruda müharibə qanunları və adətləri haqqında Konvensiyanı pozan fəaliyyəti, habelə açıq-aşkar çoxsaylı beynəlxalq müqavilələrin pozulması göstərilmişdir. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, hesabatın ingilis dilində nəşri bu faktların daha geniş auditoriyaya çatdırılmasına və beynəlxalq ictimaiyyətin düzgün məlumatlandırılmasına kömək edəcəkdir.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANIN İŞĞAL OLMUŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ TƏBİİ RESURSLAR VƏ ONLARDAN QANUNSUZ İSTİFADƏNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. İşğal olunmuş ərazilərin təbii ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası böyük iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir, öz növbəsində, işğal iqtisadiyyat sektoruna böyük ziyan vurub. Azərbaycanın 30 il ərzində bu torpaqlardakı sərvətlərə çıxış imkanı yox idi. 1994-cü ildə Ermənistandan olan Azərbaycanlı qaçqınların ümumi sayı 243.682 nəfər idi. Orta Asiyadan 49239 nəfər, o cümlədən Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalı nəticəsində 611293 nəfər məcburi köçkünlər olmuşdur. Beləliklə, 900 mindən çox qaçqın və köçkün uzun müddət tam iqtisadi fəaliyyət göstərmək imkanı tapa bilməyib (Hüseynov Y., 2013: s.129). Bütçə gəlirlərinin bu cür qeyri-standart sosial yönümlü olması həm də ölkənin iqtisadiyyatı üçün ciddi yük idi, baxmayaraq ki, onların bir çoxu işlə təmin olunmuş və aylıq dövlət müavinəti almışdı. Ölkə əhalisinin bu sosial təbəqəsini təmin etmək üçün külli miqdarda vəsait ayrılmışdı.

Belə ki, hökumət 496557 məcburi köçkünə aylıq müavinət verir. İşıq, təbii qaz, su və məişət tullantıları kimi kommunal xərcləri də dövlət ödəyir, tibbi yardım və müalicə pulsuz həyata keçirilir. Bundan əlavə, ali təhsil müəssisələrində təhsil alan məcburi köçkün ailələrindən olan tələbələrin təhsil xərclərini dövlət öz üzərinə götürür və eyni qrupdan olan məktəbliləri pulsuz dərsliklərlə təmin edirdi. Əmlak alqı-satqısı zamanı emissiya və notariat rüsumlarından azad olmaq kimi pulsuz olan digər xidmətlər də var. Həmçinin, dövlət vəsaiti hesabına məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin nisbətdə yaxşılaşdırılması üçün çoxlu evlər tikilib. Beləliklə, Azərbaycan 2007-ci ildə məcburi köçkünlərin ən ağır şəraitdə yaşamağı olduğu sonuncu çadır şəhərciyini də dağıda bildi. O vaxtdan bəri dövlət proqramına uyğun olaraq onlar üçün yüzdən çox şəhərcik salınıb. Məcburi köçkünlərin problemlərinin həllinə ümumilikdə 7 milyard manata yaxın (təxminən 4,12 milyard ABŞ dolları) vəsait xərclənib (Hüseynov Y., 2013: s.129).

Dağlıq Qarabağ regionu və Azərbaycanın yeddi qonşu rayonu mühüm təbii sərvətlərə malikdir ki, bu sərvətlər işləndikdə Azərbaycana öz iqtisadiyyatını yüksəltməyə və vətəndaşlarının rifahını yaxşılaşdırmağa imkan verəcək. İşğal nəticəsində 647,9 min hektar münbit torpaq dağıdılmışdır ki, bu torpaqların əksəriyyəti müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarının səmərəli becərilməsi üçün yararlıdır. Məsələn, müharibədən əvvəl 199 min hektar torpaq əkin üçün istifadə olunurdu və ümumilikdə 1,7 milyon hektar ərazi işğal edilmişdi (Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, 2019). İndi bu nəhəng sahə Azərbaycan kənd təsərrüfatının ixtiyarına verilib. Bu ərazilərdə bitkiçilikdən tutmuş sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və istehsalına qədər bütün istehsal zəncirini yenidən qurmaq mümkün olacaq. Bu, öz evlərinə qayıdacaq Azərbaycan vətəndaşları üçün yeni iş yerləri deməkdir. Məsələn, Cəbrayıl və Füzuli rayonlarında SSRİ dövründə işğaldan əvvəl yerli əhali üzümçülük, heyvandarlıq, ipəkçilik, taxılçılıq, tərəvəzçilik, meyvəçiliklə məşğul olurdu. Unutmaq olmaz ki, işğal dövründə Ermənistan bu torpaqlardan qanunsuz olaraq kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə edib. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2020-ci il dekabrın 1-də kütləvi çıxışında bildirib ki, Ermənistanın Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarında on minlərlə hektar sahədə buğda əkir. Ermənistan əvvəllər işğal olunmuş ərazilərində hər il 90 min tona qədər buğda yığırdı. Ermənistanın öz ərazilərində cəmi bir qədər çox buğda istehsal olunur (ildə 100 min ton) (<https://www.youtube.com/watch?v=ZGiynYxJXvs&t=1492s>, 2020). Bundan əlavə, bir çox üzüm bağları məhv edilsə də, əvvəllər işğal olunmuş ərazilərin bir hissəsində üzümçülük hələ də davam edirdi. Bütün bu amillər Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş bölgələrində kənd təsərrüfatının yüksək potensialından xəbər verir. Nəzərə alsaq ki, kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın ən önəmli qollarından biridir, o zaman demək mümkündür ki, bu ərazilərdə iqtisadi potensial kifayət qədər yüksəkdir.

Bundan əlavə, Kiçik Qafqaz dağ silsiləsinin işğal altında olan hissəsi böyük meşə sahəsinə malikdir ki, bu da təqribən 246,7 min hektar, o cümlədən 13,197 hektar qiymətli meşələrə sahib olduğumuzu göstərir (<http://www.ecoreform.az/contact-us>, 2020). Bu amil Azərbaycan üçün çox vacibdir, çünki ölkə ərazisinin cəmi 12%-i

meşə sahəsi ilə örtülüdür, bu da dünya ortalamasından aşağıdır. İşğaldan azad edilmiş Zəngilan və Laçın rayonlarının (müvafiq olaraq Başıqçay və Laçın) ərazisində təbiəti mühafizə zonaları mövcuddur. Bəsinçay qoruğunda bəzi ağacların yaşı 500 ildən çox olan çinar meşəsi (Azərbaycanın Qırmızı Kitabına düşmüşdür) var. Təəssüflər olsun ki, işğal zamanı Ermənistan çoxəsrlik ağacları kütləvi şəkildə kəşib və sənaye məqsədləri üçün, xüsusən də mebel istehsalı üçün istifadə olunub.

Bərpa olunan ərazilər faydalı qazıntılarla da zəngindir. Bu ərazilərdə 155 faydalı qazıntı yatağı var, onlardan beşi qızıldır (işğaldan əvvəlki illərin hesablamalarına görə, bu yataqlarda 132 tona yaxın qızıl var). Azərbaycanın ən böyük qızıl yatağı Zod-Söyüdlü Ermənistanla Azərbaycanın Kəlbəcər rayonu arasında sərhəddə yerləşir (torpağın 74%-i və ya 219 hektar Azərbaycan tərəfində, 26%-i isə Ermənistan tərəfindədir). Kəlbəcər rayonundakı Zod-Söyüdlü yatağının ümumi sənaye ehtiyatının həcmi 112,5 ton, bu yataqdan minimum filiz hasilatı isə bir ton üçün 0,8 qramdır (www.azertag.az).

Qeyd edək ki, Kəlbəcər rayonu qaytarılmamışdan əvvəl erməni qəsbkarları orada qeyri-qanuni qızıl ehtiyatlarını çıxarıblar. Rusiyanın GeoPro Mining Ltd şirkətinin törəmə şirkəti olan GPMGold 2007-ci ildən Söyüdlü kəndində filiz hasilatı ilə məşğuldur (Omarov V., 2020). Daha əvvəl Kanadanın Birinci Dynasty Mines şirkəti Söyüdlüdə oxşar fəaliyyətlər aparmağa çalışmışdı; 1998-ci ildə Ermənistanın Ararat Gold Recovery Company şirkətinin qalan 50%-lik səhmlərini alıb və səhm paketini 100%-ə çatdırıb. GPMGold-un bu yataqdan ümumi qızıl hasilatı 130000 unsiya təşkil edib. Ermənilər həmçinin Kəlbəcər rayonunda yerləşən və ehtiyatı 13 tondan çox olan Ağduzdağ və Tutxun qızıl yataqlarını da istismar ediblər (Nuriyev Q., 2020).

Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərinin iqtisadi potensialına nəzər saldıqda, təkcə burada yerləşən təbii yataqların, yeraltı və yerüstü sərvətlərin iqtisadiyyata necə böyük töhfə verəcəyini anlamaq mümkündür.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş torpaqları su ehtiyatları baxımından da çox zəngindir ki, bu da Azərbaycanın məhdud su ehtiyatına böyük töhfə verir. Nəzərə alsaq ki, son vaxtlar ölkənin şirin su ilə təminatı problemi kritikləşib, bu resurslar çox faydalı olacaq. Tərtər çayı Dağlıq Qarabağ regionunun ən böyük çayıdır və həm

kənd təsərrüfatı, həm də sənaye ehtiyacları üçün istifadə olunur. Tərtər çayı Azərbaycanın iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Sərsəng su anbarı Azərbaycanın altı rayonunda ümumi sahəsi 100 min hektara yaxın olan kənd təsərrüfatı sahələrini suvarma qurğuları ilə təmin edəcək. Azərbaycan torpaqlarının işğalı zamanı bu ərazilər su anbarından su almaq imkanından məhrum olub. Hazırda Suqovuşan su anbarında torpağın yazda suvarılmasını təmin etmək üçün artıq lazımı işlər görülür ki, bu da daha 15 min hektar sahənin suvarılmasına şərait yaradacaq. Suqovuşan kəndi işğaldan azad edildikdən dərhal sonra 28 ildən sonra ilk dəfə olaraq Tərtər, Goranboy və Yevlax rayonlarına su anbarından su verilib (www.report.az).

Cənubda Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarında İranla birgə istifadə olunan Araz çayı üzərindəki Xudafərin bəndi də buraxılıb. Bu su anbarı təxminən 75 min hektar ərazini suvarmağa imkan verəcək. Bəzi hesablamalara görə, bu su anbarının həcmi təxminən 1,6 milyard m³ təşkil edir. Bərpa edilmiş ərazilərdə gündə iki milyon m³-ə qədər həcm təmin edə bilən yeraltı içməli su mənbələri də var (İbrahimov V., 2020).

Bu su ehtiyatlarının əhəmiyyəti su elektrik stansiyalarının enerji istehsal gücü ilə gücləndirilir. İşğal olunmuş ərazilərdə sonradan erməni qəsbkarları tərəfindən tikilənlər də daxil olmaqla 34-ə yaxın su elektrik stansiyası (SES) var. Bunlardan ən böyüyü 50 MVt istehsal gücünə malik Sərsəng SES və İranla birlikdə Araz çayı üzərində tikilən Xudafərin SES-dir (102 MVt). Bundan əlavə, Araz çayı üzərində yerləşəcək Qız Qalası SES-in tikintisi nəzərdə tutulur (İbrahimov V., 2020). Qeyd edək ki, Xudafərin və Qız qalası SES-lərin tikintisi 1982-ci ildə SSRİ ilə İran arasında birgə layihə kimi qəbul edilib. Lakin 2016-cı ildə birbaşa Azərbaycanla İran arasında yeni saziş imzalanıb. Əslində Xudafərin SES-in tikintisini İran başa çatdırıb, lakin hələ də istifadəyə verilməyib. Su və elektrik təchizatından bərabər dəyər gözlənilir. Xudafərin və Qız qalası SES-lərin istehsal etdiyi elektrik enerjisinin satışından əldə olunacaq gəlirin iki ölkə arasında bərabər şəkildə bölüşdürüləcəyi gözlənilir. Bu da azad olunmuş bölgələrin iqtisadi potensialına bir töhfədir (www.report.az).

Azərbaycan Respublikasının mineral sularının ümumi geoloji ehtiyatının (müxtəlif tərkibli və müalicəvi əhəmiyyətə malik 120 bulaq) 39,6%-ə yaxını

işğaldan azad edilmiş torpaqlardadır. Bu ərazilərdə yerləşən mineral su yataqlarının potensial ehtiyatı sutkada 7800 m³ civarındadır(<http://www.ecoreform.az/contact-us>, 2020). Onların arasında Turşsu (Şuşa şəhərindən bir qədər aralıda), İstisu (Kəlbəcər rayonu), və Sırlan (Şuşa şəhəri) bulaqları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin mineral sular kimyəvi tərkibi ilə seçilir və bir çox xəstəliklərə təbii dərmandır. Münaqişədən əvvəl İstisu bulağındakı böyük kurort və sanatoriya və mineral su qablaşdırma zavodu işğal zamanı tamamilə dağıdılıb. Turşsu və Sırlan bulaqlarının suyunun müxtəlif daxili xəstəliklərə dərman olduğuna inanılır.

Bu bölgədə çoxlu mineral suların olması mövcud turizm potensialı ilə birlikdə müalicəvi turizm məkanını inkişaf etdirməyə imkan verir. Din, yemək, ekoturizm və müalicə kimi digər yerli elementləri aktivləşdirməklə bölgədə daha çox turizm növlərini inkişaf etdirmək mümkün olacaq. Sonuncu üçün təkcə Azərbaycan vətəndaşlarını deyil, həm də xarici turistləri cəlb edəcək xəstəxana və sanatoriya bərpası və yenilərinin tikintisi lazımdır. Nəzərdə tutulan investisiya axınları uğurlu olarsa, yaxın gələcəkdə Dağlıq Qarabağ regionu turizm sahəsində dünyada tanınacaq və ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatına böyük təkan verəcəkdir. Turizmin gəlirli və rentabelliği yüksək olan sahə olması Dağlıq Qarabağ regionunun iqtisadi potensialını yüksək qiymətləndirməyə imkan verir.

Bu rayonlarda müəyyən neft və təbii qaz ehtiyatlarının olması da məlumdur. Bir sözlə, onların azad edilmiş ərazilərdə təxmini ehtiyatları müvafiq olaraq 200 milyon ton və 250 milyard m³ olaraq qiymətləndirilir (www.interfax.com). Bu ərazilər əngəlli, dağlıq ərazilərdən ibarət olsa da, onların çıxarılması yeni texnologiyalar sayəsində mümkün və iqtisadi cəhətdən sərfəli ola bilər ki, bu da yeni iş yerlərinin açılmasına, regiona əlavə enerji resurslarının verilməsinə və karbohidrogen ehtiyatlarının ixracının artmasına səbəb olacaq. Qarabağın iqtisadi inkişafı üçün aşağıdakı işlərin aparılması məqsədə uyğundur:

Cədvəl 1: Qarabağın iqtisadi inkişafı üçün görülməli işlərin siyahısı

№	İşlərin siyahısı
1	Torpaq islahatı yolu ilə minalardan təmizlənmiş kənd təsərrüfatı torpaqlarının bu ərazilərə köçürüləcək ailə təsərrüfatlarına paylanması
2	Yeni aqroparkların və eyni zamanda soyuducu anbarların tikintisi
3	Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan ailə təsərrüfatlarına dövlət tərəfindən güzəştli kreditlərin verilməsi
4	Yeni sənaye qovşaqlarının tikintisi
5	Təbii bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə obyektlərinin tikintisi
6	Sənaye parklarının yaradılması
7	Yerli bələdiyyələrin formalaşdırılması üçün dövlət büdcəsindən bələdiyyələrə maliyyə vəsaitinin ayrılması
8	İşğaldan azad olunmuş rayonlarda fəaliyyət göstərən müəssisələrə vergi güzəştlərinin tətbiqi

Mənbə: <https://president.az/az/articles/view/50474> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi potensialı çox böyükdür. Onların Ermənistan iqtisadiyyatı üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu nəzərə alsaq, görünən odur ki, Azərbaycan bərpa olunan imkanlardan maksimum istifadə edəcək.

Bəzi hesablamalara görə, əvvəllər Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş torpaqlarda təbii sərvətlərin istismarı Azərbaycana ÜDM-in 30%-dən çoxunu çıxarmağa imkan verəcək. İndi bu ehtiyatlar Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük təkan verəcək, həm də yerli sakinlərin (keçmiş məcburi köçkünlərin) vətənlərinə tez qayıtmasına töhfə verəcək.

Cədvəl 2: İşğal edilmiş rayonların faydalı qazıntı ehtiyatlarının məhrum olunma nəticəsində meydana gələn itkilər

Sıra №	Təbii ehtiyat	Yataqların ümumi dəyəri (manat)	Təbii ehtiyat yataqlarının xalis dəyəri (manat)	Orta illik itkilər (manat)	Cəmi itkilər (manat)
1.	Filiz faydalı qazıntılar	10495.9 mln	9991.6 mln	286.5 mln	7162.6 mln
2.	Qeyri-filiz faydalı qazıntılar	8041.3 Mln	5591.2 mln	192.7 mln	4818.1 mln
3.	Əlvan və bəzək daşları	303.5 Mln	246.07 mln	7.03 mln	175.8 mln
4.	İnşaat materiaları	64128.4 Mln	55342.8 mln	1581.2 mln	39530.6 mln
5.	Yeraltı şirin və mineral sular	22183.8 Mln	110889.2 mln	1008.4 mln	25208.9 Mln
Cəmi					76896 mln manat

Mənbə: <https://azerbaijan.az/information/907> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

İllik ağacın çəkisi 1 m³, dəyəri 3945 manat/m³ (müxtəlif xərclər - 0,93 manat/m³, nəqliyyat xərcləri - 2,01 manat/m³, odun istehsalı - 1005 manat/m³) məhsuldarlığı iyirmi faiz, odununun satış qiyməti 10 manat/ m³ və uçot dərəcəsini 10 faiz hesab etsək, 1 m³ odun istehsalı ilə meşə sahəsinin bazar dəyəri ildə 52,90 manat olacaq. İstila edilmiş bölgələrin meşə fondu orta illik artım qüvvəsinə uyğun edilən hesablamalar sayəsində bu bölgələrin meşə ehtiyatlarında oduncaq resursuna uyğun itkilərin həcmi aşağıda qeyd etdiyimiz cədvəldəki kimi olacaq.

Bununla yanaşı Qazax rayonunun da meşə ehtiyatının 22 00 hektarı istila edilmişdir. Sonda orta illik itkinin həcmi təqribi 650670 manat ətrafında olacaq.

İşğal edilmiş bölgələrin meşə təsərrüfatında oduncaq ehtiyatına görə orta illik miqdar 26074410 AZN olacaq. İşğal müddətini nəzərə alsaq, zərərin həcmi hesabmaq üçün orta illik miqdarı işğal illərinə vurmaq lazımdır.

Torpaq ehtiyatları başlıca olaraq İstilaçılıqdan ziyan görən əsas təbii ehtiyatlardandır. İlkin olaraq qeyd etməliyik ki, Ermənistanın təcavüzünə məruz qalmış ərazi ölkə ərazisinin iyirmi faizini - 17.2 min km² təşkil edir. Kənd təsərrüfatı təyinatına görə həmin ərazilərin torpaqları aşağıdakı kimi təsnif olunur:

- əkinə yararlı torpaqlar- 183242 hektar (94275 hektarı suvarılan);
- yararsız sahələr 334966 hektar;
- dincə qoyulmuş- 7120 hektar;
- həyətyanı sahələr- 10891 hektar;
- biçənəklər- 17 736 hektar;
- ölümlər- 240 519 hektar;
- Kolluq sahələri- 38971 hektar;
- çoxillik əkin sahələri - 46 993 hektar;

Kənd təsərrüfatına yararlı olan torpaq sahələrinə vurulmuş ziyanı öyrənmək üçün ilk öncə bu sahələrin dəyərləndirilməlidir.

Cədvəl 3: İşğal olunmuş ərazilərin meşə ehtiyatlarının orta illik itkilərinin rayonlar üzrə həcmi

Sıra №	Rayonlar	Ümumi meşə fondu	Oduncaq ehtiyatı	Orta illik atım	Orta illik itkinin həcmi Manat
1.	Kəlbəcər,	38,7 min ha	2,6 mln m ³	27,5 min m ³	1502360
2.	Xocavənd,	23,5 min ha	18,9 mln m ³	16,5 min m ³	925750
3.	Laçın,	34,3 min ha	2,8 mln m ³	39,1 min m ³	2015490
4.	Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl,	29 1000 ha	1,6 mln m ³	32,3 min m ³	10214990
5.	Ağdərə, Ağdam,	81,2 min ha	12,1 mln m ³	82,0 min m ³	7109760
6.	Şuşa, Xocalı, Füzuli,	48,6 min ha	5,5 mln m ³	-	3655390
Cəmi	26 074 410 manat x 30 il = 782232300 manat				

Mənbə: <https://azerbaijan.az/information/907> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Əslində bu regionların inkişafı Ermənistan üçün müsbət imkanlar yaradacaq. 10 noyabr tarixli Bəyanatda qeyd olunur ki, regional əməkdaşlığın inkişafına müsbət təsir edəcək, ölkələr arasında qarşılıqlı asılılıq yaradacaq və buna görə də gələcəkdə mümkün münaqişə ehtimalını azaldacaq layihələr var. Bəyanatın doqquzuncu bəndinə əsasən, regionda bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələri bərpa olunacaqdır. Müstəqillik əldə etdikdən sonra ilk dəfə olaraq Ermənistan köklü regional iqtisadi sistemin bir hissəsi olmaq imkanı əldə etdi. Konstruktiv yanaşma və intiqamçı ideyalar rədd edilərsə, Ermənistan yeni tənzimləmələrdən öz iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətli faydalar əldə edəcək.

Bundan əlavə, bəyanata görə bu regionların inkişafı Naxçıvan Muxtar Respublikası üçün müsbət imkanlar yaradacaq. Belə ki, Ermənistan Respublikasının ərazilərindən keçən nəqliyyat yollarının bərpası üçün işlər görülməkdir. Əslində, 10 noyabr tarixli Bəyanatda qeyd olunur ki, Dağlıq Qarabağ (DQ) regionunun geri qaytarılması regional əməkdaşlığın inkişafına müsbət təsir edəcək, ölkələr arasında qarşılıqlı asılılıq yaradacaq və buna görə də gələcəkdə mümkün münaqişə ehtimalını azaldacaq.

Ərazi bütövlüyünün bərpası Azərbaycana bu regionun iqtisadi potensialından tam istifadə etməyə imkan verəcək ki, bu da onun vətəndaşlarının rifahına müsbət təsir göstərəcək, həmçinin Ermənistanın davam edən münaqişə illərində məqsədli şəkildə təcrid olunduğu Cənubi Qafqazda regional əməkdaşlıq üçün əlavə stimül olacaqdır.

2.2. İşğal olunmuş ərazilərin təbii ehtiyatlarının qanunsuz istifadəsinin təhlili

Qarabağ Azərbaycanın ən qədim tarixli ərazilərindən biridir və onun əsas hissəsidir. Hər bir ölkə öz təcrübələrində iztirablı və xoşbəxt illəri qeyd edir. Son illər ölkə iqtisadiyyatının möhkəmlənməsi, naməlum ticarət obyektlərinin yaradılması, ordunun müasir avadanlıqla nizamlanması, müdriklilik sahəsində qazanılan qələbələr Azərbaycan Ordusunun döyüşə başlaması üçün mühüm şərait yaratmışdır. Planetin 50 ən əlamətdar ordusu sırasına daxil olan Azərbaycan Ordusu II Qarabağ Müharibəsində göstərdiyi cəsarətlə ümumbəşəri münaqişənin mövcudluğu boyu daha bir səhifə yaradıb. 2020-ci ilin qışqabağı taktiki mübarizədə qələbə qazandığı üçün Azərbaycan Qarabağda infrastrukturun yenidən qurulmasına və bu ərazilərin irəliləməsinə başlayıb. Azad edilmiş bölgələri minalardan və digər toxunan qurğulardan təmizləmək üsulu əvvəllər başlamışdır. Yenə də Şuşa həyat mədəniyyətimizin paytaxtı elan edildi. Prezident İlham Əliyev münaqişədən sonrakı yenidənqurma üçün əsasları müəyyən etdi. Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş torpaqlarının inkişafı, beynəlxalq inkişaf tərəfdaşları və investorların iştirakı ilə yenidənqurma, tikinti və humanitar tədbirlər, dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlıq, məcburi köçkünlərin qayırması və sosial kapitalın inkişafı, xüsusi dövlət proqramları ilə sektoral inkişaf tədbirləri nəzərdə tutulmuşdur. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda sektoral inkişafın istiqaməti üçün mədənçixarma sənayesi, metallurgiya, emal sənayesi, yeyinti sənayesi, turizm və istirahət, yaradıcı sənaye, tibb, taxılçılıq, tərəvəzçilik, pambıqçılıq, üzümçülük, meyvəçilik və heyvandarlığın inkişaf potensialın iqtisadi vəziyyəti təhlil olunmuşdur. Bundan əlavə, bu sahələrə sərmayə

qoyuluşu həm qeyri-neft ixracının artması, həm də idxalın əvəzlənməsi və dəyər zəncirlərində iştirak üçün işi vacib edir.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin sektoral inkişaf istiqamətində inkişaf etdirilməsi müxtəlif sektorları əhatə edəcəkdir. Bunların siyahısı geniş olduğu üçün bir sıra qrup ardıcıl olaraq sektorlar üzrə ayırd edilməlidir. İlk əvvəl idarəetmə və təhlükəsizlik məsələləri istiqamətində məsələlər durur. Söhbət işğaldan azad edilmiş ərazilərinin minalardan və digər bir çox hərbi resurslardan təmizlənməsindən, bundan başqa həyata birbaşa təhlükə yaradacaq ekoloji və bioloji pozuntularının hər birinin aradan qaldırılmasından gedir. Bundan başqa, sərhəd xidməti, polis nəzarəti və dövlət orqanlarının fəaliyyəti üzrə məsələlərin hər biri diqqətə alınmalıdır.

İşğal altında olan bu torpaqlar ümumi 6 şəhər, 7 rayon mərkəzi, 12 qəsəbə, təxminən 830 kənddən ibarətdir ki, bu ərazilərdə yerləşən 700 tibb müəssisəsi və xəstəxana, 6 dövlət teatrı, 85 musiqi məktəbi, təxminən 600 sənaye, kənd təsərrüfatı və digər müəssisələr dağıdılmışdır(<https://bizim.media/az/iqtisadiyyat/2963/>, 2020). Ümumi 1 mln. hektardan çox olan kənd təsərrüfatı sahəsi, ümumi 128 min suvarılan torpaq, o cümlədən 35 min hektara yaxın meyvə və üzüm bağları məhv olunaraq dövrüydən çıxarılmışdır(<https://bizim.media/az/iqtisadiyyat/2963/>, 2020).

İşğala qədər ÜDM istehsalına baxdıqda ölkə üzrə ümumi 24%-i, üzüm istehsalında 41%, kartof istehsalında 46%, ət istehsalında 18%, süd istehsalında 34% həmin bu rayonların payına düşmüşdür. Bu statistik məlumatlara əsasən görülmək işlərin miqyasını təsəvvür etmək mümkündür.

Qarabağ ərazisində 4 gıqavat günəş enerjisi, 0,5 gıqavat külək və 0,7 gıqavat su potensialı bölgənin yaşıl enerji zonasına çevrilməsində böyük potensiala sahibdir. Suqovuşan, Xudafərin, Qız Qalası stansiyaları, o cümlədən Laçın və Kəlbəcərdəki kiçik su elektrik stansiyaları azad edilən bölgələrin ilkin enerji tələbatını ödəyə biləcək gücündədir. Qarabağda BP-nin yaşıl enerji üzrə sərmayə yatırarsa nəinki alternativ enerji sahələri üzrə, bütövlükdə Qarabağ ərazisində sərmayə cəlbinə səbəb olacaq (<https://xalqqazeti.com/az/news/82383>, 2021).

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş bölgələrində iqtisadi artıma dəstək olan sahələri diqqətli seçməliyik. Nümunə olaraq, Azərbaycanda tikinti sektorunda məhsulundan ümumi 84 sahə (downstream) faydalanmaqdadır, tikinti özü isə cəmi 44 sahənin (upstream) xidmətindən və məhsulundan yararlanır. Beləliklə də, tikinti sektoru elə bir həlqəyə çevrilmişdir ki, onun vasitəsilə bu ərazidə bütün zənciri tərpətmək, bundan başqa, tələb-təklif yaratmaq mümkündür. Azərbaycanın Qarabağ ərazisində tikinti bumu bütün iqtisadiyyatımızı canlandıra bilər. Belə ki, tikinti sektorunda istifadə edilən məhsullar və xidmətləri mümkün qədər hər birinin yerli istehsalının təmin olunması ilə əlavə dəyər yaradıla bilər. Tikinti sektoru qədər emal sənayesindəki upstream və downstream istiqamətləri üzrə təsir imkanlarına sahibdir. Çünki istər dağ-mədən, istərsə də kənd təsərrüfatı sektoru üzrə məhsul olsun, emal sənayesi üzrə xammal resursuna dəyər əlavə olunmaqla, emal dərinliyini daha da artırmaqla iqtisadiyyatı canlandıracaq, iş yeri və əlavə dəyər yaradılacaqdır.

Azərbaycan ərazisinin 2030-cu il hədəflərinə baxdıqda əhali artımı da nəzərə alınmalıdır. Belə ki, 2030-cu ilə qədər əhali sayında BMT-nin proqnozlarına əsasən ümumi 600 min nəfər artacaqdır. Bir tərəfdən də Qarabağda olan 167 faydalı təbii resurslar, su, meşə və torpaq fondu, tarixi və mədəni abidələr, digər tərəfdən də 600 min insan yaxın əhali perspektivdə iqtisadiyyatımıza daha da əlavə güc qatacaqdır. Bu müddət ərzində də istər insan kapitalını, istərsə də təbii ehtiyatlar daha da səmərəli formada istifadə edilməsi üçün şərait yaradılmış olacaq.

Qarabağ bölgəsində təhlükəsizliyin təmin edilməsində, o cümlədən burada minalardan təmizlənmə və ərazidə infrastrukturun yaradılması istiqamətlərində vacib yük dövlət büdcəsi üzərinə düşməkdədir, beynəlxalq inkişaf partnyorları, habelə özəl sektorlar və diaspora sərmayələrinin hər biri iqtisadiyyatın canlandırılmasında mühüm rola sahib ola bilər. Bundan başqa, 2030-cu ilədək Qarabağ ölkəmizin qeyri-neft sektoru üzrə 5-10 %-i həddində iqtisadiyyata sahib ola bilər.

Hazırkı iqtisadi vəziyyətin təhlili onu göstərir ki, Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərdə quruculuq zamanı bir çox maliyyə mənbələrindən, dövlət büdcəsindən, SOFAZ-dan, xarici kredit təşkilatlarının ayırdığı maliyyələşmələrdən,

grantlardan, ianələrdən, özəl sərmayələrdən, qanunvericiliklə qadağan edilməyən digər mənbələrdən istifadə oluna bilər. İndidən hər kəs tərəfdən hiss olunur ki, burada beynəlxalq təşkilatların, xarici dövlətlərin, iri və orta bizneslərin nümayəndələri post-konflikt quruculuğu üzrə iştiraka maraq göstərirlər. Bir çox beynəlxalq təşkilatlar öz mandatına, o cümlədən, hər bir biznes öz profili üzrə azad olunmuş bölgələrdə sərmayə yatırmağa hazırıdır. Böyük həcmdə sərmayə qoyuluşu ilkin səviyyədə çətin olduğuna görə, kiçik və orta biznes səviyyəsindən baxdıqda sərmayələrin cəlb olunması sonrakı dövrlərdə böyük investisiyaların qoyuluşlarına dəstək olacaqdır. Bunun nəticəsində də, Yaponiya və Tayvan texnologiya sahəsi üzrə vençur kapital qoyuluşları özlərini doğrultmuşdurlar. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı ilə bir neçə sahələrə sərmayə cəlb oluna bilər. Burada infrastruktur layihələrin bir çoxunun dövlət-özəl tərəfdaşlığı ilə reallaşdırılması səmərəliliyin artmasına, dövlət büdcəsinə düşən yükün azalmasına və özəl sektorun canlanmasına gətirib çıxaracaqdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatı dünya iqtisadi sisteminin ayrılmaz hissəsidir. Dünyada gedən iqtisadi proseslərdən kənar qalmaq mümkün deyil və dünyada yaradılan qabaqcıl texnologiyalardan və istehsal təcrübəsindən istifadə etmədən milli iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək mümkün deyildir. İqtisadi müstəqilliyin əsasını hər bir dövlətin, o cümlədən də Azərbaycanın sağlam milli iqtisadiyyatının formalaşması və inkişaf etdirilməsi təşkil edir. Dövlət siyasəti, diplomatiya, elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, incəsənət və tikintinin digər elementləri onun üzərində ucalır. Milli iqtisadiyyatın inkişafı olmadan dövlət səviyyəsində uğurlar əldə etmək mümkün deyildir. Bu həqiqətdir ki, üst quruluş bazaya münasibətdə passiv deyil, dövlətin düzgün istiqamətdə və milli maraqlar baxımından siyasəti bazanın inkişafını stimullaşdıran əsas amillərdən biridir.

Beləliklə, hər bir dövlətin, o cümlədən Azərbaycanın sağlam milli iqtisadiyyatı qarşılıqlı şərtləşmə, baza və dövlətin köməyi əsasında formalaşır, inkişaf edir və iqtisadi müstəqillik üçün şərait yaradılır. İqtisadi azadlıq o deməkdir ki;

- 1) insanlar tarix boyu yaratdıqları təbii sərvətlərin sahiblərinə çevrilirlər;

2) cəmiyyət özünü dəstəkləmək qabiliyyətinə malikdir və öz imkanlarına və tarixi reallıqlarına əsaslanaraq istehsalı milli mənafeələr naminə təşkil etmək üçün ən yaxşı sosial formanı müəyyənləşdirir və formalaşdırır;

3) O, xarici iqtisadi münasibətlərin müstəqil şəkildə və tərəddüd etmədən milli maraqları naminə yaradılması keyfiyyətlərinə malikdir, xarici rəqabətə davamlıdır və iqtisadi təhlükədən qorunur. Hər bir iqtisadi cəhətdən müstəqil dövlət mübarizə aparmaq üçün maliyyə, pul-kredit, gömrük və qiymət siyasətinə malikdir.

Yuxarıda sadalanan şərtlər və amillər iqtisadi artımı təmin etmək üçün kifayət etmir, iqtisadi azadlığa nail olmaq üçün aşağıdakı şərtlər təmin olunmalıdır və onlar bazar iqtisadiyyatına keçərkən yaradılmalıdır;

1) Özünün yetkin milli bazarını və bu bazarın tələblərinə cavab verən struktur yaratmalıdır;

2) müstəqil inkişaf etmək və özünü yenidən yaratmaq imkanına malik olmalıdır;

3) müstəqil, güclü valyuta, maliyyə, kredit və bank sistemində malik olmalıdır;

4) formalaşmış istehsal, bazar və sosial infrastrukturuna malik olmalıdır;

5) çevik iqtisadi mexanizm və dövlət idarəetmə ənənələri olmalıdır.

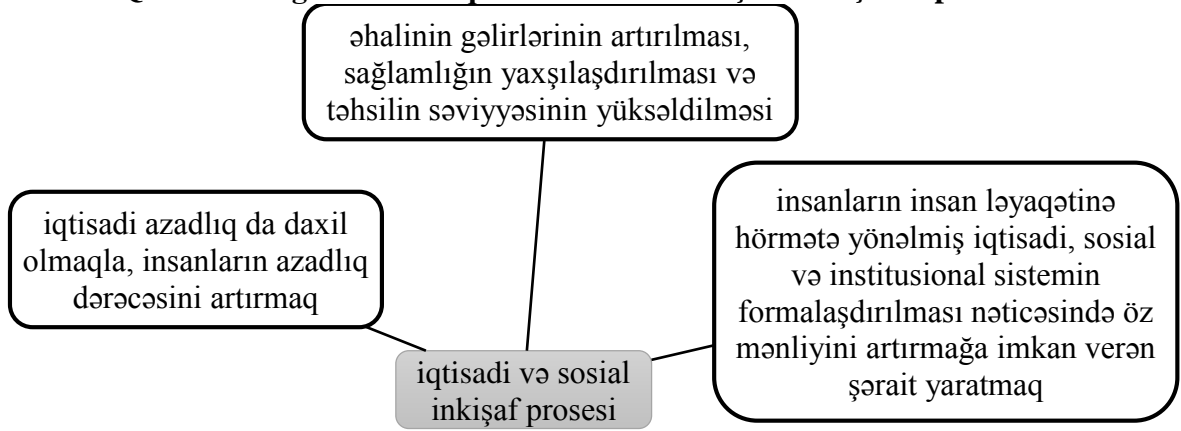
1991-1994-cü illər azadlıqdan sonrakı dövr idi, hər bir məsələnin gündəmə gəldiyi, xalqın ictimai-siyasi problemlərinin fəvqəladə vəziyyətə çevrildiyi, müharibənin başladığı və nizamsız iqtisadiyyata doğru irəliləyişin həqiqətən də pozulduğu dövr idi. Monetar yaxşılaşma üçün təsəvvür edilə bilən ən pis vəziyyət 1992-ci ildə olmuşdur. 1992-94-cü illərdə ÜDM bölünmüş və 1991-ci ilin ÜDM-in 48%-ni təşkil etmişdir. 1990-94-cü illərdə ÜDM hər il 13-20% normal azaldı, 1994-cü ildə isə 1629,3 milyon dollar oldu. 1990-cı ildən fərqli olaraq, 1994-cü ildə ÜDM 53%, sənaye 62%, aqrobiznes 44%, istifadə 75% və ödənişlərin yaradılması 45% azaldı. Nəticədə əhalinin həyat səviyyəsi 3,6 dəfə, real orta əməkhaqqı isə 80% aşağı düşmüşdür (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2022). Həmin dövrdə həyata keçirilən düzgün olmayan iqtisadi siyasət bank və maliyyə sistemində və xarici ticarətdə ciddi problemlər yaratmışdır.

İnkişaf həmişə məqsəd və ya hədəf sistemini müəyyən edən bir istiqamətə malikdir. Əgər bu istiqamət müsbətdirsə, onda biz tərəqqidən danışa bilərik, əgər bu istiqamət mənfidirsə, onda biz təcridən və ya birbaşa tənəzzüldən danışa bilərik. Başqa sözlə, regionların regional inkişafının xarakteri həmişə müəyyən məqsəd və ya bir neçə məqsədi nəzərdə tutur. Regionun inkişafı çoxplanlı və çoxşaxəli prosesdir. Adətən bu, müxtəlif sosial və iqtisadi məqsədlərin cəlb edilməsi baxımından nəzərdən keçirilir. İqtisadi və sosial inkişaf aşağıdakı fikirləri əhatə edir (Babayev M. və Babayeva L., 2021: s.17):

- İstehsal davam edir
- cəmiyyətin institusional, sosial və tənzimləyici dizaynlarında dəyişikliklər
- açıq məlumatlılıqda dəyişikliklər - gömrükdə dəyişikliklər.

Hal-hazırda, çoxsaylı xalqların və onların ərazilərinin maliyyə inkişafının əsas məqsədi əhalinin şəxsi məmnuniyyəti üzərində işləməkdir. Buna görə də iqtisadi və sosial inkişaf prosesi özündə üç komponenti birləşdirir:

Qrafik 1: Regionların iqtisadi və sosial inkişafında üç komponent

Mənbə: <http://anl.az/down/arrsii.pdf>

İşğaldan azad olunmuş ərazilər işğaldan əvvəlki dövr üçün Azərbaycanda istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi 35-40% qədərini təmin edirdi. Ermənistanın işğal nəzarəti zamanı bu zona düşmən üçün səmərəsiz olmuş və kənd təsərrüfatı sektoru üzrə potensialından istifadə edə bilməmişdir. Təkcə Qarabağ ərazisi üzrə 250 min hektardan çox məhsuldar torpaqların mövcud olmasına baxmayaraq, həmin ərazilərin cəmi 7 %-i bu məqsədlər üçün istifadə edilmişdir. Beləliklə də, çayların əsasən şimalda yerləşməsi, bu ərazilərdə yeraltı suların dərinə

yerləşməsi, əkin üçün sahələrin cənubda olması, işğaldan əvvəl mövcud olmuş irriqasiya sisteminin məhv edilməsi ilə bu ərazilərin istifadə üçün səmərəsiz olaraq qalması ilə nəticələnmişdir. Əkin sahələri üzrə məhsuldarlıq aşağı səviyyədə olmuş və hər hektarda cəmi 10-12 sentner taxıl götürülmüşdür. Halbuki bu rəqəm Azərbaycanın işğalından əvvəl 21-25 sentner olub (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2022). İşğaldan azad olunan torpaqlarımızda üzümçülük, pambıqçılıq, tütünçülük, meyvə-tərəvəz, baramaçılıq, bostançılıq və bir çox heyvandarlığın inkişafında böyük potensial mövcuddur. Eyni zamanda burada emal sektoru və ərzaq sənayesinin inkişafı üçün potensial var.

Ərazilərin işğaldan azad olunması həm də ölkəmizdəki ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına ciddi töhfələr verəcək. Xüsusən də heyvandarlıq sektoru üzrə məhsulların özünütəminatmə səviyyəsi yaxşılaşacaqdır. Hal-hazırda ölkəmizdə özünütəminatmə səviyyəsini təhlil etdikdə ət və ət məhsullarının 82,5 %, süd ilə süd məhsulları üzrə ümumi 86,2% olduğunu görə bilərik (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2022). Proqnozlara əsasən, işğaldan azad olunan ərazilərdə təsərrüfat sektoru bərpa ediləndən sonra burada həmin məhsullarla özümüzü tam təmin etməmiz mümkün olacaqdır. Həmçinin Azərbaycanda olan dənli (çəltik daxil deyil) bitkilər üzrə təhlil zamanı özünü təmin etmə səviyyəsinin 70 faizə çatdığını görə bilərik. Torpaqlarımızın azad edilməsi bizə geniş imkan verəcəkdir ki, həmin bu sektorlarda da vəziyyəti yaxşılaşdıraq.

Ötən dövr ərzində düşmənin büdcəsində işğalla bağlı olaraq ümumi 8,6 milyard dollar həcmli xərc yaranmışdır ki, həmin xərc də ölkəyə böyük yüküdür. Müqayisəli yanaşma ilə deyə bilərik ki, qeyd edilən müddət ərzində düşmənin iqtisadiyyatında qoyulan birbaşa investisiyaların həcmi ümumi 8 milyard dollar səviyyəsində idi. Hərbi xərclər üzrə büdcədə dominant olması burada digər sahələr üzrə xüsusilə təhsil, elm, texnologiya, səhiyyə, həmçinin sosial sektorun maliyyələşdirilməsində mühüm problem yaratmışdır. Nəticədə də hər 4 nəfərdən biri yoxsul sayılan Ermənistan üçün dünyada ən militarist iqtisadiyyata sahib ölkələr arasında yer almışdır. Göründüyü kimi, Qarabağın işğal altında saxlanması Ermənistan üçün heç bir müsbət iqtisadi potensialı olmamışdır və nəzərdə tutduqları bütün perspektiv

planların hər biri iflasa uğradılmışdır. Başqa sözlə, Ermənistan üçün Qarabağ iqtisadi yük olmuş, Azərbaycan üçün isə bu ərazi iqtisadi potensialdır.

Azad olunmuş bölgələrimiz bərpa olunduqdan sonra mövcud iqtisadi gücümüz təxminən 50 faizə qədər əlavə güc qatılacaqdır. İlk növbədə ərazidə infrastruktur yaradılmalı, bundan sonra isə azad edilmiş bölgələrin potensialının realizəsi məqsədi ilə tələb edilən ilkin şərtlərin hər birinin həllini tapmalıdır. Nümunə kimi ölkəmizdə bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafıyla bağlı indiyə qədər qəbul edilən və icra olunan Dövlət Proqramlarını göstərə bilərik. Bölgələrimizdə sürətli inkişaf məhz ərazidəki həmin sənədlərin hesabına baş tutmuşdur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi iqtisadi inkişaf baxımından yeni coğrafi drayveri, yəni artım mərkəzi olacaqdır. Həmin bölgədə sərmayə qoyuluşları və quruculuq işləri üzrə ölkəmizdə ÜDM-in artımını sürətləndirəcəkdir.

Münaqişələrin Qarşısının Alınması üzrə Resurs İnkişaf etdirmə Şirkətləri Resurs inkişaf etdirmə şirkətləri almaz, geo, qızıl, taxta və s. kimi təbii ehtiyatların istismarında ixtisaslaşırlar. Onların bir çox əməliyyatları böyük miqyaslı, layihələrə uzunmüddətli investisiyalardan ibarət olduğundan sülhdə maraqlıdırlar. Bu cür layihələr məşğulluğu təmin etməklə və sərvət yaratmaqla sabitliyə töhfə versə də, şirkətlər bu fəaliyyətlərin daha geniş nəticələrini nəzərə almazsa, onlar həm də münaqişələrə səbəb ola bilər. Münaqişənin qarşısını almaq üçün şirkətlər investisiyalarının səbəb ola biləcəyi sosial, ekoloji və iqtisadi təsirləri öyrənmək və lazımi tədbirləri görmək üçün əvvəlcədən təşəbbüslər irəli sürürlər. Onlar həmçinin dəyişən şərtləri, ehtiyacları və həssaslıqları nəzərə almaq üçün bu təsirləri çox vaxt izləyirlər. Bu şirkətlərin münaqişələrin qarşısının alınmasında mühüm rolunu Qlobal Saziş4 çərçivəsində 2001-ci ilin martında Nyu-Yorkda münaqişə zonalarında özəl sektorun roluna dair Qlobal Saziş Siyasəti Dialoqunun ilk iclasının keçirildiyi zaman qəbul edildi. Şirkətlərin, əmək və QHT-lərin nümayəndələri ilə birlikdə. Məqsəd çoxtərəfli yanaşma tələb edən münaqişələrin qarşısının alınması və sülhün qurulmasında problemləri müəyyən etmək idi. Gəlirlərin bölüşdürülməsi, münaqişələrə təsirin qiymətləndirilməsi, şəffaflıq və çoxtərəfli tərəfdaşlığa diqqət yetirmək üçün yaradılmış dörd işçi qrupu. Onlar aşağıdakı nəticələr və tövsiyələrlə

çıxış etdilər. Təbii ehtiyatların hasilatı sənayesindən əldə olunan gəlirlər müzakirə mövzusu olub. Gəlirlərin Bölgüsü Rejimlərinin məqsədi milli, regional və yerli səviyyələrdə resursların ədalətli bölüşdürülməsini, köçürülmə və ya torpaq itkisinə görə kompensasiya, iqtisadi inkişaf və sosial investisiya və gələcək nəsillərin ehtiyaclarını təmin etməkdir. Münaqişənin qarşısını almaq üçün gəlirlərin bölüşdürülməsi rejimlərindən istifadə ideyası iki şəkildə təsirli olur: birincisi, gəlirlərin ədalətsiz və ədalətsiz bölüşdürülməsi nəticəsində yaranan hər hansı şikayətlər həll edilə bilər və ikincisi, bütün maraqlı tərəflər gəlirlərin uzunmüddətli layihələrə investisiya edilməsi üçün məsuliyyəti bölüşmək üçün birlikdə işləyə bilərlər. müsbət sosial təsir. Bundan əlavə, bir çox müəssisələrin, hökumətlərin, icma qruplarının hər şeyi əhatə edən prosesdə birlikdə işləməsi şəffaflığa, hesabatlılığa və daha yaxşı idarəçiliyə töhfə verməlidir. Şirkətlər, hökumətlər və yerli icmalar arasında təbii sərvətlərin hasilatından əldə edilən mənfəətin daha ədalətli bölüşdürülməsinə yönəlmiş danışıqların mövzusu bu cür faydaların bölüşdürülməsi ilə bağlı mübahisələrin zorakılığın və silahlı qarşıdurmaların artmasına təkan verməsidir. Qrup münaqişələrə təsirin qiymətləndirilməsi və riskin qarşısının alınması üzrə Biznes Bələdçisi hazırlayıb. Bələdçidən istifadə edərək, bizneslər öz əməliyyatlarının əsas yerli gərginliyə təsirini praktiki şəkildə qiymətləndirə bilərlər. Müxtəlif risklərin düzgün qiymətləndirilməsi və başa düşülməsi ilə bizneslər münaqişənin genişlənməsinin qarşısını almağa kömək edən həllər təklif edə bilərlər. Hüquqlar, Əmək və Humanitar Hüquq. Diqqət edilməli olan əsas narahatlıq sahələri idarəetmə, iqtisadiyyat, əmək, təhlükəsizlik və ətraf mühitdir. Bu məlumatın toplanması və təhlili xüsusilə münaqişələr haqqında erkən xəbərdarlıq zamanı faydalıdır. Erkən Xəbərdarlığa əsasən, dörd komponentdən ibarətdir - Xüsusi göstəricilərdən istifadə etməklə məlumatların toplanması - Məlumatın göstəricilərə əlavə mənasının təhlili, onu kontekstdə müəyyən etmək, böhranın inkişafının tanınması - Ən yaxşı və ən pis vəziyyət ssenarilərinin və cavab variantlarının formalaşdırılması - Qərar qəbul edənlərlə ünsiyyət Humanitar agentliklər fəvqəladə halların planlaşdırılmasına imkan vermək və qida, sığınacaq və dərman kimi yardım vasitələrinin vaxtında təmin edilməsini təmin etmək üçün yardım agentliklərini

gözlənilən humanitar böhranlar barədə xəbərdar etmək üçün biznes məlumatlarından faydalana bilər.

Şəffaflığın vacib olduğu aşkar edildi, çünki o, biznesə investisiya qərarları qəbul etməyə imkan verir. O, həm də münaqişələrin qarşısının alınması vasitəsi kimi təbliğ oluna bilər. Bizneslər həmçinin ekoloji, sosial və etik fəaliyyətləri haqqında ictimaiyyətə hesabat vermək, maraqlı tərəflərlə dialoq vasitəsilə şəffaflığı artırmağa bilər. Beynəlxalq ictimaiyyət indi qəbul edir ki, özəl sektor beynəlxalq ictimaiyyətin müdaxiləsinin tərkib hissəsi olmalıdır və onun töhfəsi humanitar səylərdə iştirakdan kənara çıxmalıdır. Ölkə keçmiş döyüşçüləri tərxis etməli və reintegrasiya etməlidir, qaçqınları və məcburi köçkünləri məskunlaşdırmalıdır, kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinə başlaya bilməsi üçün kənd yerlərini minalardan təmizləməli, zədələnmiş yolları, dəmir yolu xətlərini, telekommunikasiyaları, enerji təchizatını bərpa etməli, məhkəmələr kimi dövlət qurumlarını yenidən qurmağa və institutları inkişaf etdirməlidir. iqtisadi artımı təşviq etmək. Beləliklə, yenidənqurma çoxşaxəli prosesdir. Növbəti müharibənin baş verməməsi üçün ictimai və siyasi sabitlik lazımdır. Buna ancaq davamlı iqtisadi artımla nail olmaq olar. Özəl sektor böyümə və inkişafın əsas mühərrikidir. Bu, iqtisadiyyatın sağlam əsaslarla yenidən başlamasına kömək etməkdir, iş yerləri yaratmaq və davamlı iqtisadi artım yaratmaq üçün çox vacibdir. Qarabağ bölgələri münaqişədən çıxarkən çox fərqli problemlərlə üzləşdi. Biznes üçün potensial rolunu ehtiva edən cavab hər bir halda müəyyən edilməli və düzəldilməlidir. Özəl sektor o zaman öz rolunu oynaya bilər ki, həm yerli, həm də xarici investisiyalar üçün əlverişli mühit təmin olunsun. 20 inkişaf etməkdə olan ölkədə müharibənin inkişaf xərclərini araşdıran Fitzgerald-a görə, münaqişələr məhsuldar kapitalı məhv etməklə gələcək iqtisadi artım və sosial təkmilləşdirmə potensialını azaldır (aşağıdakı cədvələ bax): Buna görə də hər hansı yenidənqurma infrastruktur, insan kapitalı, sosial kapital, hökumət institutları və s. məsələlərini həll etməlidir.

Cədvəl 4: Qarabağın inkişaf etdirilməsi üçün yeddi rayon üzrə sənaye, tikinti, ticarət və digər xidmət sahələri üzrə yerli aktiv bölmələrinə aiddir

Rayon	1990	1991	1992	1993	1994	2020	2021
1Fizuli	85,673	91,222	101,068	106,958	10,8911	115,831	134,251
2Cəbrayıl	88,253	95,354	106,679	114,973	119,574	126,904	143,313
3Lacın	60,414	61,355	67,979	75,897	75,251	77,896	89,131
4Zəngəzur	86,943	93,476	103,380	115,446	106,792	106,701	106,377
5Ağdam	97,848	107,136	128,467	132,425	130,652	137,503	145,959
6Kəlbəcər	316,201	332,956	360,042	363,868	363,665	381,902	430,203
7 Şuşa	65,975	70,786	82,110	89,207	91,037	97,804	117,095

Mənbə: <https://smb.gov.az/storage/KOB%C4%B0A%20%C4%B0CMAL%202020.pdf>

Özəl sektor bu sahələrdə mühüm rol oynamalıdır. 30 ildən artıqdır ki, silahlı münaqişələr yaşayan Qarabağ bölgəsində fiziki infrastruktur çox bərhad vəziyyətdədir. Yenidənqurma səyləri buna görə də müharibə zamanı zədələnmiş və ya dağılmış şəhər mərkəzlərində yollar, körpülər, telefon xətləri, dəmir yolu xətləri, enerji təchizatı, elektrik xətləri, su və kanalizasiya sistemləri kimi mühüm infrastrukturunu bərpa etməlidir.

Cədvəl 5: İnfrastruktur potensialı

Kategoriya Kapital	Mövcud ehtiyatın məhv edilməsi	Yeni investisiyalara təsir göstərir
Məhsuldar kapital, bitki torpaqları minalanmış, zavod avadanlıqları və binalar	torpaq minalanmış, zavod avadanlıqları məhv edilmişdir	Şəxsi məhsuldar investisiyaların azalması
İqtisadi infrastruktur	nəqliyyat və rabitə sistemi enerji mənbələri sıradan çıxır	İnfrastruktur üçün dövlət xərclərinin azalması
sosial infrastruktur	məktəblərə, xəstəxanalara, poliklinikalara ziyan dəyib	
insan kapitalı	ölüm, bacarıqların miqrasiyası, pisləşən qidalanma və işçi qüvvəsinin pis sağlamlığı	Xüsusilə səhiyyə və təhsildə dövlət xidmətlərinin azalması
Təşkilatın kapitalı	Dövlət qurumları, banklar, elm və texnologiya məhv edilir	Formal sektorda heç bir resurs QHT kimi yeni qeyri-rəsmi təşkilatlar inkişaf etmir
Sosial kapital	Etibarın, iş etikasının, mülkiyyət hüquqlarına hörmətin məhv edilməsi	Müharibədə əlaqələri inkişaf etdirən sosial kapitalın yeni formaları

Mənbə: <https://smb.gov.az/storage/KOB%C4%B0A%20%C4%B0CMAL%202020.pdf>

Cədvəl 5 və uyğun olaraq, paytaxt və qonşu əraziləri əhatə edən altı nömrəli bölgə olan Kəlbəcər üçün digər ərazilərlə müqayisədə daha yüksək inkişaf səviyyəsinin olduğunu müşahidə edirik. Bu, çox güman ki, həm yeni şirkətlər üçün

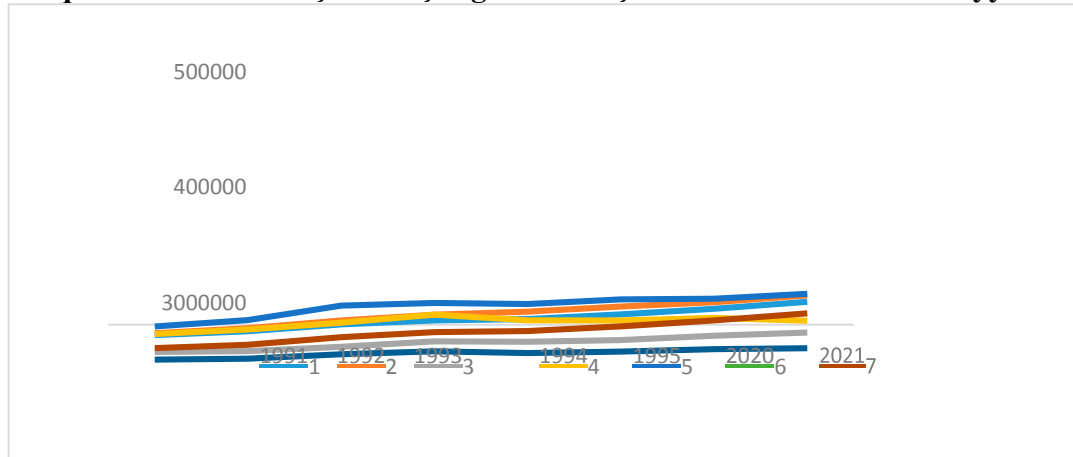
imkanlar, həm də idarəetmədə böyük təcrübəyə malik ixtisaslı, təlim keçmiş kadrlar, müxtəlif resurslara, infrastruktura, mütəxəssislərə və akademiklərlə əlaqələrə daha yaxşı çıxış imkanı təklif edən daha cəlbedici biznes mühiti səbəbindən baş verə bilər.

Milli səviyyədə böyük, fəal şirkətlər və KOS-lar tərəfindən həyata keçirilən illik dövriyyə Cədvəl 5-də təqdim olunur.

Əksər hallarda söhbət bu xidmətlər əvvəllər mövcud olduğu üçün yeni bir şeyin qurulmasından gedir.

Qarabağ müəssisələrinin ümumi dövriyyəsi ilə bağlı məlumatlar daha sonra təhlil edilir.

Diagram 1: Yeddi inkişaf etmiş regionun ilk şirkətlərinin ümumi dövriyyəsi

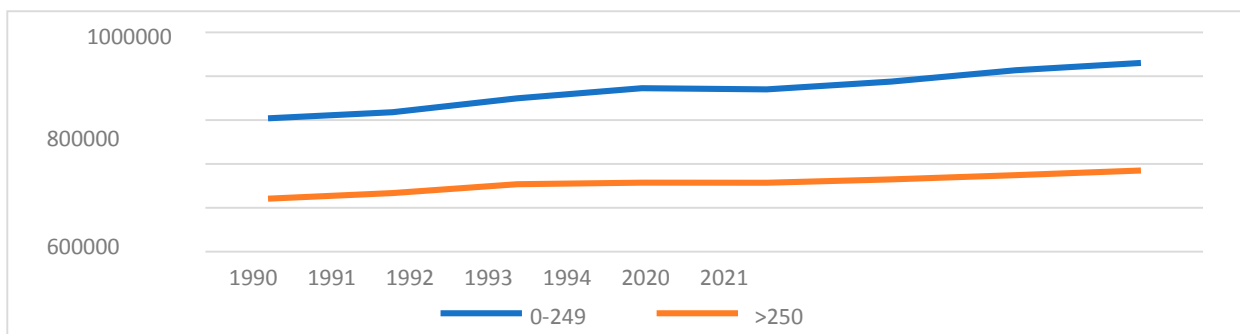
Mənbə: 1990-1994, 2020, 2021-ci illər Azərbaycan illik Statistik hesabatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Cədvəl 6: Fəal şirkətlərin, kiçik və orta müəssisələrin (KOB) və iri müəssisələrin dövriyyəsi

illik/No.İşçi güvvəsi	0–9	10–49	50–249	>250
1990	172,783	209,784	226,239	242,028
1991	178,450	221,111	236,806	266,871
1992	193,513	241,214	264,461	307,963
1993	212,861	264,998	267,928	314,721
1994	200,138	258,106	182,285	224,469
2020	212,025	176,365	287,391	129,936
2021	220,570	303,257	337,667	370,994

Mənbə: 1990-1994, 2020, 2021-ci illər Azərbaycan illik Statistik hesabatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Diaqram 2: KOS (0-249 işçi) və iri müəssisələrin dövriyyəsi

Mənbə: 1990-1994, 2020, 2021-ci illər Azərbaycan illik Statistik hesabatlar əsasında müəllif tərtibindən tərtib olunub.

Beləliklə, yerli və mərkəzi inzibati siyasətçilərə aid olan hökumət, Asiya və ya regional siyasətlər vasitəsilə ərazi inkişafının sütunu kimi KOS-ların dəstəklənməsinə və inkişafına daha böyük əhəmiyyət verilməli olduğu sübut edilmişdir.

Cədvəl 7-də göstərildiyi kimi müxtəlif ölçülü müəssisələrin dövriyyəsinə təhlil edərək, hətta onların hamısı eyni yüksəliş trayektoriyasını yaşasalar belə, Şəkil 3 böyük müəssisələrin bu göstərici üçün daha böyük dəyəərə malik olduğunu göstərir. Buna baxmayaraq, bütün bu yığılmış məlumatlar göstərir ki, KOS-lar bu dəyəəri xeyli keçə bilər.

Cədvəl 7: Fəal şirkətlərin dövriyyəsi və ölçü kateqoriyaları

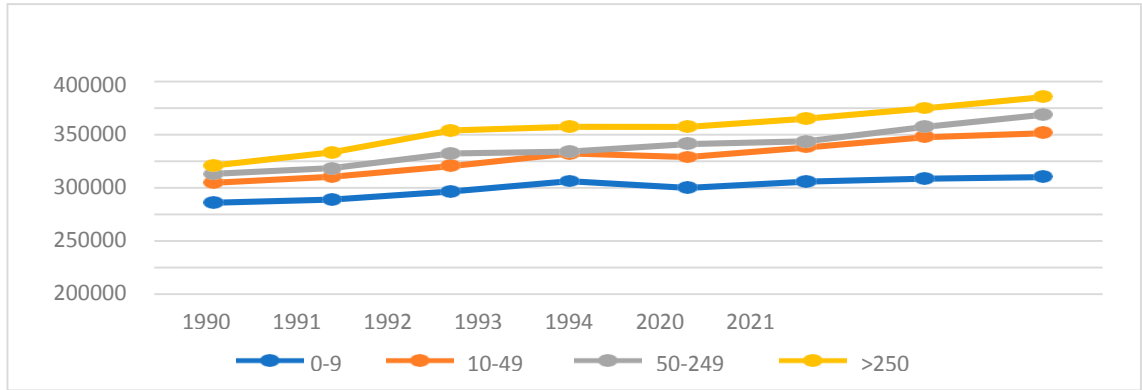
İllər	KOB (0-249)	İri şirkətlər(>250)
1990	608,806	242,028
1991	636,367	266,871
1992	699,188	307,963
1993	745,787	314,721
1994	740,529	314,464
2020	775,781	329,936
2021	861,494	370,994

Mənbə: 1990-1994, 2020, 2021-ci illər Azərbaycan illik Statistik hesabatlar əsasında müəllif tərtibindən tərtib olunub.

Cənab İlham Əliyevin dediyi kimi, Qarabağ yenidənqurma səylərində 30 il əvvəl mövcud olan infrastrukturunu bərpa etmək, lakin ən son kommunikasiya texnologiyaları ilə XXI əsrə sıçrayış etmək niyyətindədir. Özəl sektor infrastrukturun yenidən qurulmasında əsas rol oynaya bilər. İxtisaslaşmış xarici

firmalar adətən Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və ya Asiya İnkişaf Bankı kimi Regional İnkişaf Bankları kimi çoxtərəfli qurumlar tərəfindən maliyyələşdirilən böyük infrastrukturun bərpası müqavilələrini təmin edə bilirlər.

Diqram 3: Ölçü kateqoriyası üzrə müəssisələrin dövriyyəsi

Mənbə: 1990-1994, 2020, 2021-ci illər Azərbaycan illik Statistik hesabatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Yerli özəl firmalar bu səylərdə iştirak edə bilsələr də, tələb olunan keyfiyyət standartlarına cavab vermək üçün lazımi avadanlıq və texniki heyətə malik olmaya bilirlər. Onlar yenidənqurma işlərini xammalla təmin edə bilirlər. Proqramların bəziləri əmək tutumlu texnika ilə həyata keçirilərsə, ölkələrin gənclərini, tərxis olunmuş əsgərləri, geri qayıdan qaçqınları və məcburi köçkünləri işlə təmin edə bilər və beləliklə, reintegrasiya səylərinə kömək edə bilər. Bundan əlavə, yenidənqurma proqramının tam şəkildə həyata keçirilməsi mal və xidmətlərə tələbat yarada bilər, beləliklə, iqtisadiyyatın işə salınmasına kömək edəcəkdir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANIN İŞĞAL OLNMUŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ TƏBİİ RESURSLARDAN QANUNSUZ İSTİFADƏ NƏTİCƏSİNDƏ DƏYMİŞ ZƏRƏR VƏ ONUN KOMPENSASIYASI

3.1. İşğal olunmuş ərazilərin təbii ehtiyatlarının qanunsuz istifadəsi nəticəsində dəymiş zərərin qiymətləndirilməsi

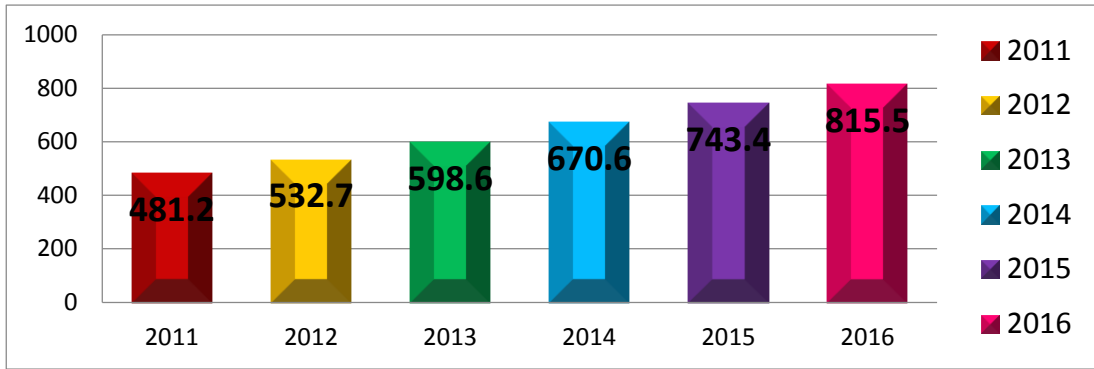
Bu gün xalqımızın qarşısında duran əsas siyasi və topoqrafik məsələ regionumuzun iqtisadi baxımdan zəngin bir hissəsinin Ermənistan tərəfindən nəzarətə götürülməsi və ermənilərin buradakı cinayətkar əməliyyatları, normal sərvətlərdən sui-istifadə etməsidir. Bu problemlə bağlı dünya miqyasında davamlı şəkildə məşğul olmasına baxmayaraq, problem hələ də həllini tapmayıb. Ardıcıl olaraq erməni maliyyə mütəxəssisləri və erməni diasporu cəlb olunmuş rayonlarda cinayət əməliyyatlarını genişləndirir, aktivlərdən sui-istifadənin həcmi müntəzəm olaraq artırır ki, bu da ölkəmizin iqtisadiyyatına maddi ziyanı genişləndirir.

Dağlıq Qarabağın azadlığının müxtəlif dövlətlər tərəfindən tanınmaması onun hadisələrin monetar dönüşünü zəiflətsə də, Ermənistan və İran İslam Respublikası tərəfindən regionun tərəqqisində iştirak edir və öz maliyyə yardımlarını əlavə etmirlər. Beləliklə, erməni maliyyə mütəxəssisləri mədən biznesini, əkinçilik sahəsini, yaradıcı irəliləyişləri və cəlb olunmuş sahələrdə səyahət sənayesini nahaq şəkildə inkişaf etdirirlər.

Keçmiş bölmələrdə istinad etdiyim kimi, bizim cəlb olunan domenlərimiz, eləcə də Dağlıq Qarabağ faydalı qazıntılar, minerallar və turizm sənayesi və iqtisadiyyat üçün qeyri-adi açıq qapılar açan təxribat aktivləri baxımından olduqca zəngindir.

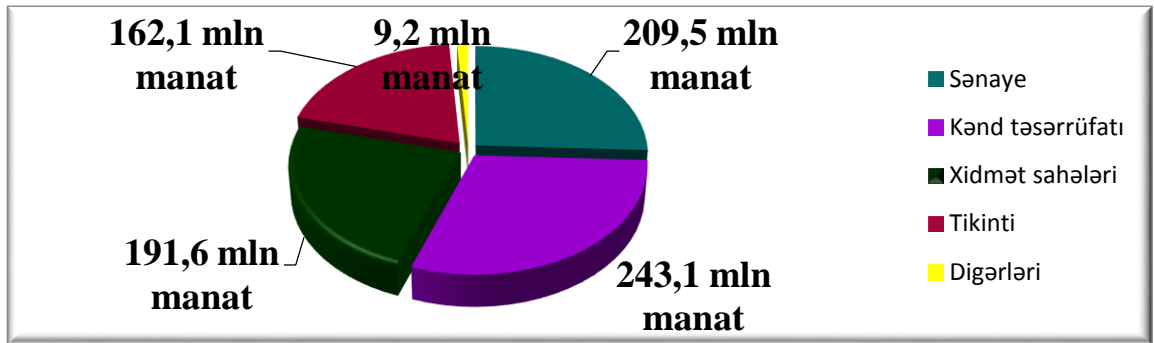
Dağlıq Qarabağ Milli Statistika Komitəsinin rəsmi rəqəmlərinə görə, ÜDM 2011 və 2016-cı illər intervalında bir qədər artaraq 2016-cı ildə 815 milyon manata çatıb. 2016-cı ildə adambaşına düşən ÜDM 5601 manata çatıb. Bu, 2011-ci illə müqayisədə 2277 manat çoxdur (Diaqram).

Diagram 4: Qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasında 2011-2016-cı illərdə ÜDM-in dinamikası, mln manat

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/57bb655040954010279d0cb35.pdf>

Diagram 5: Qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasında 2016-cı ildə ÜDM-in strukturu

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/57bb655040954010279d0cb35.pdf>

2016-cı ildə Dağlıq Qarabağda kənd təsərrüfatının payı 243,1 milyon AZN, sənayenin payı 209,5 milyon AZN, xidmətlərin payı 191,6 milyon manat, xidmətlərin payı isə 191,6 milyon AZN, tikinti sektoru 162,1 milyon AZN olmuşdur. (Şəkil 3.2).

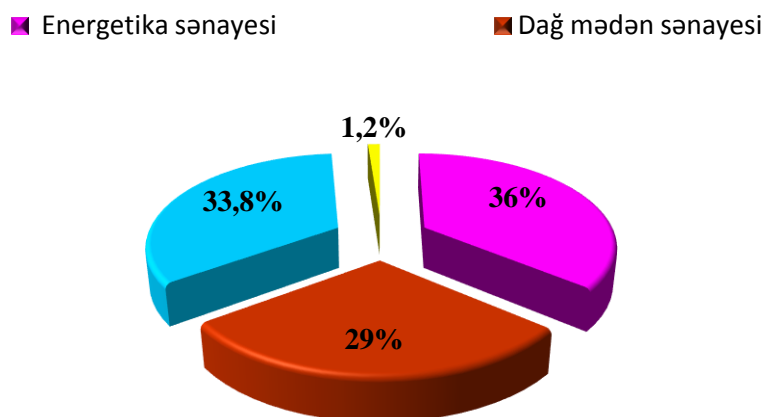
Bundan başqa, 2011-2016-cı illərdə sənaye istehsalı 27,4 milyon manat, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı isə 101,3 milyon manat artıb. 2016-cı ildə mədənçıxarma sənayesinin sektorda payı 29% (60,8 milyon manat) olub. Orta aylıq nominal əmək haqqı 2011-ci ildə 372,9 manat, 2016-cı ildə 542,3 manat olub.

Bir sözlə, Dağlıq Qarabağda sənaye istehsalına baxsaq, 2016-cı ildə sənaye istehsalının həcmi (faizlə) aşağıdakı sxemdə (sxemdə) əksini tapmışdır.

Sənaye istehsalı Dağlıq Qarabağ adlanan rayonlar arasında bölünür. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Statistika Komitəsinin 2016-cı il üzrə rəqəmlərinə

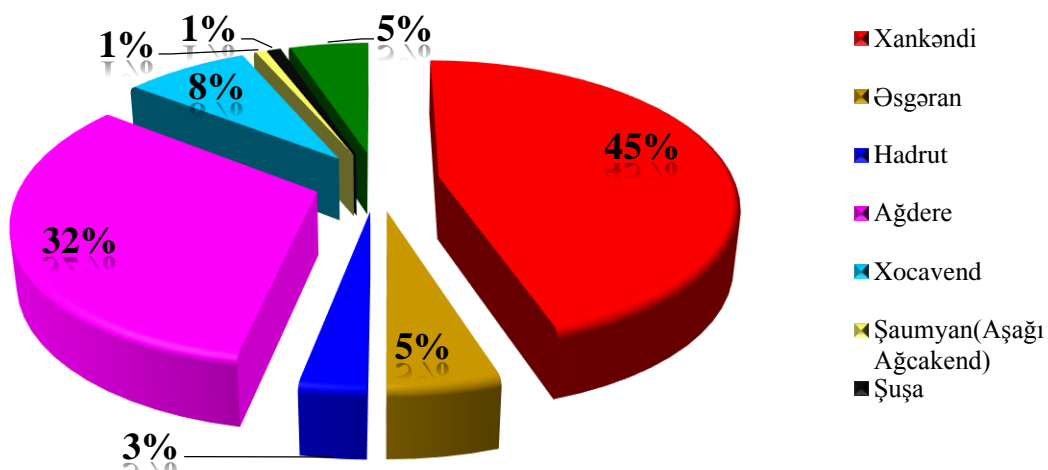
əsasən rayonlar üzrə sənaye istehsalının göstəriciləri aşağıdakı diaqramda göstərilib. (diaqram.).

Diaqram 6: Qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasında 2016-cı ildə sənayesahələrinin həcmi (%-lə)

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/57bb655040954010279d0cb35.pdf>

Diaqram 7: Qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasında 2016-cı ildə sənaye istehsalının regionlar üzrə həcmi (%-lə)

Mənbə: <https://uploads.cbar.az/assets/57bb655040954010279d0cb35.pdf>

Qarabağa da xarici yardımlar edilib, əsas dəstək ABŞ-dan olub. Belə ki, 1998-2006-cı illərdə ABŞ Konqresi Dağlıq Qarabağ adlanan insanlara 3 milyon dollar humanitar yardım göstərib. 2007-2008-ci illərdə bu məbləğ 5 milyon dollara, 2009-cu ildə isə 8 milyon dollara yüksəlib. Halbuki 2008-ci ildə Qarabağda ümumi dəyəri 13 milyon dollar olan 64 xeyriyyə proqramı həyata keçirilib.

Qondarma Dağlıq Qarabağ sərmayələri əsasən erməni diasporunun üzvləri tərəfindən qoyulur və bu investisiyalar əsasən regionun iqtisadi inkişafına -

hidroenergetika, üzümçülük, kənd təsərrüfatı istehsalı, turizm və informasiya texnologiyalarına yönəlib. Ümumilikdə bir neçə sahəni əhatə edən rayon iqtisadiyyatına ümumilikdə 100 milyon dollar sərmayə qoyulub. Onu da qeyd edək ki, eyni bank və gömrük sistemi, valyuta tənzimləyən Dağlıq Qarabağdan idxal və ixrac olunan məhsulların qiyməti birbaşa xəzinəyə getmir.

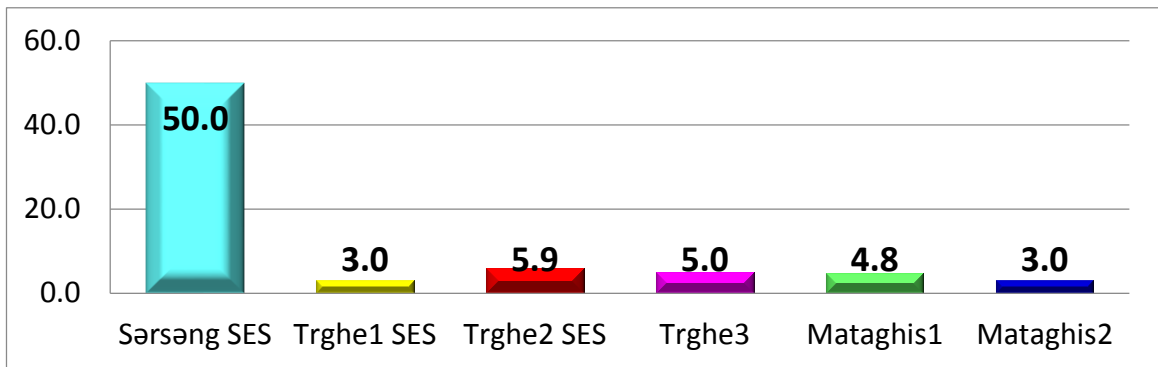
Aqrar sektora nəzər salsaq, əvvəl qeyd etdiyim kimi, 2016-cı ildə kənd təsərrüfatı sektoru rayon ümumi məhsulunun 29,8 faizini təşkil edib. Bir sözlə, kənd təsərrüfatı tarix boyu işğal edilmiş bölgələrdə iqtisadi fəaliyyət sahəsidir. Məşğulluqdan sonrakı illər ərzində - 1998-1999-cu illərdə işğal edilən ərazilər kəndlilər arasında bölünmüş və adambaşına 0,6 hektar torpaq sahəsi verilmişdir. Onu da vurğulayım ki, kənd sakinləri kənd yerləri ilə yanaşı vergilərdən də azaddırlar.

Qondarma Dağlıq Qarabağda əkin sahələrinin 22,6 faizi, çoxillik bitkilərin 1,35 faizi, əkin sahələrinin 6,2 faizi, otlaqların 64,5 faizi, digər torpaqların 5,4 faizi təşkil edir. Qeyd edək ki, qondarma Dağlıq Qarabağın kənd təsərrüfatının inkişafı planı regionda buğda istehsalını artırmaq üçün hazırlanıb. Bunun nəticəsidir ki, 2016-cı ildə əkin sahələrinin 91 faizi dənli bitkilər, 2,7 faizi texniki bitkilər, 0,9 faizi qarğıdalı, 1,4 faizi tərəvəz, 0,4 faizi qarpız, 3,3 faizi isə yem bitkiləri ilə əhatə olunub. Bundan əlavə, araq və şərab istehsalı prioritetdir. Buğda və giləmeyvə, üzümlərdən şərab, araq hazırlanır. Ən böyük şirkət “Karabakh Gold” QSC-dir. Ümumilikdə burada istehsal olunan məhsulların 15 faizi yerli əhali tərəfindən istifadə olunur, 85 faizi isə Rusiya, Ukrayna, ABŞ, Ermənistan və s. ölkələrə ixrac edilir.

Dağlıq Qarabağ adlanan ən inkişaf etmiş sahələrdən biri də mədənçixarma sənayesidir. Dissertasiyanın əvvəlki bölmələrində qeyd etdiyim kimi, AR-nın işğal olunmuş ərazilərində 5 qızıl, 12 rəng və bəzək daşları, 97 tikinti materialı və s. tapıldı. Bölgədə bu təbii sərvətlərdən istifadə olunur. Yəni, 2016-cı ildə mədənçixarma sənayesində istehsalın həcmi 294,1 milyon AZN təşkil edib ki, bunun da 290,1 milyon manatı metal filizi istehsalının payına düşüb.

2002-ci ildə yaradılan “Base Metals” QSC Dağlıq Qarabağ adlanan yerdə filizlərin çıxarılması ilə məşğuldur. Şirkət digər filizlər kimi qızılın çıxarılması və emalı üçün təşkil olunub. Plan ildə 150 000 ton polimetal hasil etmək idi, lakin şirkət son dörd ildə 320 000 tondan çox filiz hasil edib. Çıxarılan filiz qızıla çevrilir və Avropa bazarına satılır. Şirkətin üç əsas qızıl mənbəyi var - Qızılbulaq, Vejnəli və Söyüdlü.

Diaqram 8: Qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasında fəaliyyət göstərən SES-lərin istehsal gücü, MVt-lə

Mənbə: <http://www.e-qanun.az/framework/897>

Dağlıq Qarabağ adlanan enerji sahəsinə gəlincə, regionun əsas enerji mənbəyi Sərsəng SES-dir. 2001-ci ilə qədər respublika elektrik enerjisinin 60%-ni Ermənistandan idxal edirdisə, sonrakı illərdə kiçik su elektrik stansiyalarının tikintisi nəticəsində enerji istehsalı idxaldan daha az asılı oldu. Ümumiyyətlə, qondarma Qarabağ Respublikasını “Artsax SES” ASC təmin edir. Şirkətə ümumi istehsal gücü 71,7 MVt olan 6 su elektrik stansiyası daxildir.

Rayon iqtisadiyyatı üçün daha bir gəlir gətirən sahə turizm sektorudur. Bildiyimiz ərazilərin turizm və istirahət ehtiyatlarına, təbii abidələrə, meşə ehtiyatlarına malik olması bu sahənin inkişafı üçün möhkəm zəmin yaradır. Nəticədə 2007-ci ildə turizm sənayesinə 655 min dollar, 2008-ci ildə isə 2,86 milyon dollar ayrılıb.

Erməni diasporu Ermənistanın “Circus Switzerland” şirkətinin dəstəyi ilə Qarabağ bölgəsində 1,5 milyon dollar dəyərində otel tikib. Təkcə Xankəndində 10, ümumilikdə Qarabağda 20-dən çox otel var. Regionda bir neçə tur şirkətləri var -

Asapar, Stepanakertur, Artsah Travel. Turistlərin əksəriyyəti ABŞ, Yaponiya, və Almaniya və Kanada, Fransa vətəndaşlarıdır. Yuxarı Qarabağda və işğal olunmuş ətraf bölgələrimiz tarixi-mədəni dəyərləri, füsunkar təbiəti yanaşı, burada yeraltı və yerüstü sərvətlərlə, zəngin iqtisadi potensialla, geniş turizm imkanlarıyla iqtisadi potensiala sahibdir. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarda sektoral inkişaf iqtisadi inkişaf modelinin mərkəzi komponentidir. Bu bölgəmiz kənd təsərrüfatı üstünlüyü, emaledici sənaye və xammal bazası üzrə istehsala uyğundur. Bu torpaqların sektoral inkişafın əsas parametrlərinə diqqət yetirsək görmək mümkündür ki, Ermənistanın istismarı, talanı nəticəsində bölgənin infrastrukturunu sıfır səviyyəsinə qədər enib. İşğal nəticəsində bölgədə minlərlə hektar əkinəyararlı torpaqlar hərbi tullantılarla çirkləndirilib, Azərbaycan iqtisadiyyatı və dünyanın genofondu üçün milyardlarla manat ziyan vurulub.

Hazırda işğaldan azad edilən ərazilərimizdə müxtəlif xidmət sektorlarının bərpası prosesi davam etməkdədir. Azərişiq Qarabağda” layihəsi ilə azad edilmiş ərazilərdə xüsusi bir əhəmiyyət kəsb edən strateji obyektlər üzrə elektrik enerjisinin təmin edilməsi üçün tədbirlər planı hazırlığını həyata keçirir. Bu müəssisənin rəsmilərinin qeydlərinə əsasən, işğaldan azad edilən ərazilərimizdə yeni güc mərkəzlərinin yaradılması, habelə ən müasir texnologiyaların, avtomatika sistemlərin və elektron tipli rele mühafizəsinin, məsafədən dispetçer idarəetməsi sisteminin tətbiq olunması nəticəsində 35, 110 və 0,4 kilovolt olmaqla şəbəkələrin yaradılması üçün ÖİN naqillərdən istifadə olunmaqla 35 və 0,4 kilovolt olan elektrik verilişi bu xətlərin çəkilməsi üçün layihələr hazırlanmış və həmin layihələrin mərhələli formada həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur (Rəşid L., 2020).

Azercell Telekom MMC də öz növbəsində azad edilmiş bölgələrdə ilk mobil infrastrukturunu, dördüncü nəsil olan LTE radio baza stansiyaları quraşdırmışdır (<https://www.azercell.com/az/about-us/press-releases/news/qarabagda-ilk-mobil-rabit.html>, 2020). Digər mobil operatorları olan Bakcell və Nar şirkətləri də qeyd edilən istiqamət üzrə daxili layihələndirmə üzrə işlərini tamamlayaraq bölgədə fəaliyyət planını reallaşdırmağa başlamışdır.

İqtisadçı və Milli Məclisin deputatı olan Vüqar Bayramovun qənaətlərinə əsasən, bərpa proseslərindən sonra azad olunmuş ərazilərin, xüsusilə Kəlbəcər və Laçının iqtisadi potensialı olduqca böyükdür. Habelə Azərbaycan üzrə ümumi daxili məhsuldakı payı qiymətləndirmə zamanı məlum oldu ki, həmin ərazilərimizdə iqtisadiyyatın və sektoral inkişaf üçün perspektivlərin dəfələrlə artması mümkündür.

Azərbaycanın azad edilmiş torpaqlarının iqtisadi inkişaf potensialı çoxspektrli olmaqla yanaşı, bölgədə kənd təsərrüfatının, turizmin və sənayenin müxtəlif bir çox sahələrini əhatə edir.

Azad olunan torpaqlar pambıqçılıq, tütünçülük, üzümçülük, baramaçılıq, bostançılıq, meyvə-tərəvəz və heyvandarlıq üzrə inkişafda böyük potensiala malikdir. Burada noxud, üzüm və qarğıdalı bölgənin xarakterik bitkilərindən sayılır. Xatırlatmaq lazımdır ki, Ağdam, Füzuli əraziləri işğaldan əvvəlki dövrlər üzrə baxdıqda taxıl, üzüm və pambıq istehsalına görə ölkəmizdə aparıcı rayonlar sırasında olmuşdurlar. Cəbrayıl, Zəngilan və Qubadlı rayonları isə üzümçülüklə fərqlənmişdir. Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan və Qubadlıda heyvandarlıq da çox inkişaf edən sahələrdəndir. Gördüyümüz kimi, Azərbaycanın işğaldan azad olunan bu ərazilərinin təbii imkanları, həmçinin kənd təsərrüfatı sektoru üzrə potensialı ərazidə iqtisadiyyatın daha sürətli formada bərpa olunmasına şərait yaradacaqdır.

İşğaldan əvvəl Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində çoxlu beynəlxalq ekspertlərin və görkəmli alimlərin iştirakı ilə çoxlu ekspedisiyalar həyata keçirilib. Alimlərin araşdırmasına görə, bu bölgələr, ümumiyyətlə, Qafqaz regionunda bioloji müxtəliflikdə genetik ehtiyatların zənginliyi ilə seçilir. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində müxtəlif efir yağları, dərman, aromatik, dekorativ və digər qeyri-ənənəvi bitkilər var. Şuşa şəhərimizdə yetişdirilən qutu Qarabağın simvolu sayılır. Bu nadir bitki Böyük Vətən Müharibəsi illərində şəhidlərimizin ruhuna ehtiram rəmzi kimi tanınır.

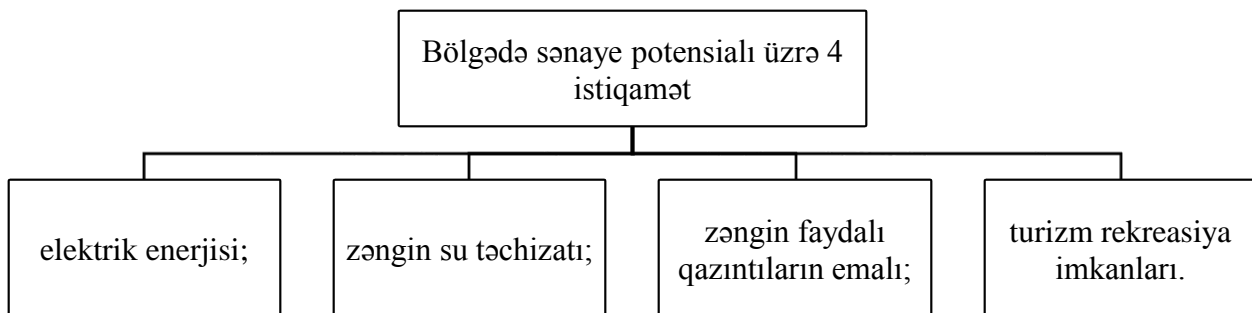
Dağlıq Qarabağın və onun ətrafında olan bölgələrimiz: Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Füzuli, Zəngilan, Ağdam və Cəbrayıl inzibati rayonlarının hər biri böyük xammal bazasına sahibdir. Bu rayonlarımızda qızıl, civə, mis, dəmir, xromit, perlit, mərmər, əqiq, əhəng və digər inşaat materialları üçün böyük xammal bazası

mövcuddür. Məsələn, Qarabağın işğaldan azad olunan Cəbrayıl inzibati rayonu üzrə yenidən tikilmə prosesi üçün əksər tikinti materiallarından ehtiyatları bu rayonun öz ərazisində mişar daşı istehsalına yararlı olan Tulus tuf, tikinti qumu, sement istehsalına yararlı sayılan vulkan külü, Çaxmaqçay, kərpic istehsalına yararlı sayılan Qaracallı gil, gəc, xalsedon, qum-çınqıl, əhəngdaşı, yəşəm və geniş meşə ehtiyatları var. Ağdərə rayonunda olan Qızılqala, Zəngilan rayonunda olan Vejnəli və Kəlbəcər ərazisində olan Zod yataqları ərazinin sənaye ehtiyatları üzrə zəngin qızıl yataqlarıdır. Bu bölgələrdə yeni təbii resursların dövriyyəyə cəlb olunması ilə Azərbaycan qərb bölgəsinin inkişafı, o cümlədən metallurgiya kompleksinin, dağ-mədən sənayesinin yüksəlişini təmin etmək potensialına sahibdir. Metallurgiya sektorunun inkişafı üzrə Azərbaycana bir çox sənaye sahələri ilə yanaşı, işğaldan azad edilən ərazilərdə həm də hərbi sənayenin ölkədə inkişafını sürətləndirmiş olacaqdır.

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin (İİTKM) şərhinə əsasən də görürük ki, ilkin baxışdan baxdıqda faydalı qazıntıların gələcək üçün istismarı üç istiqamətdə aparılması mümkündür: tikinti materialları, əlvan metallar, nadir metallar və onların metallurjiyası (https://azertag.az/xeber/Vusal_Qasimli_Qarabagin_boyük_iqtisadi_potensialı_var-1620053/, 2020). Tikinti materialları və əlvan metallar ənənəvi olaraq iqtisadiyyata xas olan sahələrdəndir və mövcud olan ehtiyatlar üzrə bu sahələrdə yeni-yeni güclərin yaranmasına səbəb olacaqdır. Yüksək texnologiyalardan geniş istifadə edilməklə nadir metalların bölgədə mövcudluğu ilə bağlı geoloji işlər və xüsusi araşdırmalar aparıla bilər.

Bölgənin sənaye potensialını isə 4 istiqamət üzrə qiymətləndirmək olar:

Qrafik 2: Azad olunmuş ərazilərdə sənaye potensialı üzrə 4 istiqamət

Mənbə: müəllif tərəfindən aparılan tədqiqat nəticəsində tərtib edilmişdir

Yuxarda qeyd edilənlərdən əlavə, emal və ərzaq sənayesi üzrə də region inkişaf üçün də əlverişli sayılır.

Azərbaycanın işğaldan azad olunan bölgələri termal və mineral su mənbələri ilə zəngin bir ərazidir. Həmin ehtiyatlardan həm meliorasiya, həm elektrik enerjisi istehsalı, həm də içməli su üçün istifadə oluna bilər. Azərbaycanda su ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməklə həm Ermənistanın ölkəmizin ərazisinə qarşı apardığı hidro müharibə dayandırılacaq, həm də düşmənin özünə də nəzarət imkanı yaranacaqdır. Laçın və Kəlbəcərin təmiz su ehtiyatlarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Azərbaycanda ən yüksək, hündürlüyü 125 metr, tutumu 560 milyon kubmetr olan Sərsəng su anbarının buraxılması ilə Tərtər, Evlah, Ağdərə, Bərdə, Əcəbədi və Goranboy rayonları suvarma suyu alacaq. Bundan əlavə, Zəngilan və Cəbrayıldakı Xudafərin su anbarının buraxılması 75 min hektar sahədə yeni suvarma potensialına malikdir. Həmçinin bu regionda ümumi 11 yeraltı şirin su mənbələrinin yerləşdiyi düşünülür (Rəşid L., 2020).

Azərbaycan ərazisində mineral su ehtiyatlarının demək olar ki, 40 faizə yaxını işğal altında olan bölgələrdə idi. Bunların içərisində Kəlbəcər bölgəsində olan Yuxarı və Aşağı İstisu, Keşdək, Bağırsağ, Laçın bölgəsində Minkənd, İliqsu, Şuşa bölgəsində Şırlan, Turşsu və digər mineral su ehtiyatları diqqəti xüsusilə cəlb edirdi. Həmin suların həm qarlaşdırılaraq satılmasını təmin etmək, həm də bulaqlar üzərində bir çox kurort-rekreasiya zonaları yaratmaq mümkündür.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sənayenin asudə vaxtının keçirilməsi üçün imkanlar əsasən suya qənaət və elektrik enerjisi təchizatı sahələrindədir. Sözügedən SES-lər Sərsəng və Xudafəridir. AR dövlət başçısı İlham Əliyevin uzaqgörənliyi nəticəsində Qız qalasının və Xudafərin bəndinin, Araz çayı elektrik stansiyasının tikintisi və istismarı ilə bağlı İranla razılıq əldə olunub. Xudafərin hidroenerji həlli Azərbaycana ildə ümumilikdə 368 milyon kilovat elektrik enerjisi istehsal etməyə imkan verəcək (<https://azertag.az/xeber/1619175>, 2020). Həmçinin suvarma qurğuları da olacaq.

Aparılan araşdırmalar, istinad edilmiş ekspert rəylərindən də göründüyü kimi, Azərbaycanın Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında yerləşən Kəlbəcər, Laçın,

Qubadlı, Zəngilan, Ağdam, Füzuli və Cəbrayıl inzibati rayonlarında sənaye, turizm və kənd təsərrüfatı sektorunun potensialı olduqca genişdir. Bölgədə xammal bazası ilə yanaşı, təbii resurslar da olduqca genişdir. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, bərpa prosesindən sonra rayon iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf edəcək.

Azərbaycanın Kiçik Qafqazın dağlıq bölgəsində Qarabağ ərazisi çoxlu təbiət abidələri, meşələri, nadir bitki və heyvanları ilə məşhurdur. Bölgənin ümumi meşə sahəsi, 247 min hektar olub, o cümlədən də 13197 hektar qiymətli meşə sahələrinə sahibdir. Nadir bitkiləri, təbii landşaftı və heyvanlar aləmini mühafizə olunması məqsədi ilə Kiçik Qafqazın azad edilən bu ərazilərində vaxtilə bir neçə qoruq və yasaqlıqlar mövcud olmuşdur. Bunlara Bəsitçay Qoruğunu, Qaragöl Qoruğunu, Laçın Yasaqlığını, Qubadlı Yasaqlığını, Daşaltı Yasaqlığını və Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığını göstərmək olar. Zəngilan bölgəsində Bəsitçay dərəsi üzrə yerləşmiş qoruqda da çay boyunca çinar meşəliyi ümumi 12 kilometr məsafədə uzanmışdır. Qədimliyi ilə seçilən və “Qırmızı Kitab”a daxil edilən şərqi çinarı Qarabağ bölgəsinin zəngin təbiətini, flora və faunasını və qədim tarixi abidələrinin əsasında burada turizm sektorunun inkişafı üçün geniş potensiala sahib olduğunun göstəricisidir. Dünyada ən qədim yaşayış məskənlərindən sayılan Azıx mağarası, ərazinin dağlıq və düzən hissəsində aşkar edilmiş Xocalıdakı dolmenlər, Xankəndidə olan kromlexlər, Alban-Amaras, Gəncəsər (Qanzasar), Yelisey, Ağoğlan, Xudavəng kimi qədim daş abidələr tarixi məbədlərimizin turizm sektoru üzrə imkanlarının xüsusilə geniş olduğunu göstərir (Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, 2022).

Bu gün Qarabağda 50-yə yaxın hotel var. İşğal zamanı rayona bir neçə tanımadığı təşkilatın vəsait qoyduğu yerlər var. Hazırda Azərbaycanın bölgələrində olan bu rayonlarda qeyri-qanuni və cinayətkar təşkilatlar tərəfindən axtarılan yanaşmalar birmənalı şəkildə dayandırılacaqdır. Üstəlik, töhfə verən çoxsaylı biznes vizyonerləri cinayət əməllərinə görə həbs olunacaqlar.

Qarabağ bölgəsində təhlükəsizliyin təmin edilməsindən, çərçivənin yenilənməsindən və seqment məsələlərinin həllindən sonra səyahət sənayesi zonasının birləşməsi üçün geniş bir iş planının icrasını görmək mümkündür. Ümumi

cəmiyyətin, məxfi sahənin və ölkə tədqiqatçılarının bu mərhələdə söyləri səbəbindən Dağlıq Qarabağın turizm sənayesi zonasının birgə işləmək qabiliyyəti heç bir hazırlıq olmadan, o cümlədən müntəzəm və antropogen turizm sənayesi sahəsi üçün aktivlər yaradılmalıdır. Azad edilmiş Qarabağ əsasən möhkəm olduğundan, turizm sahəsində sonsuz alpinizm potensialı var. Düşünürəm ki, işğaldan azad edilən Qarabağ təbiətinin qədimliyinə, zənginliyinə və tarixi-mədəni abidələrinin çoxluğuna görə turizm sektoru ekoturizm, etnoturizm zonası olaraq inkişaf edəcək və dünyada turistlərin üz tutacağı region və gözəl turizm məkanlarına sahib bölhə olacaq.

Qarabağ bölgəsində turizm sektorunun inkişafı ilə yanaşı burada ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılan bir çox abidələrin də öz tarixlərinə qovuşacağı həllini gözləməkdə olan vacib məsələlərdəndir. Düşmənin işğalı nəticəsində bölgədə talan edilən muzeylərin bərpası prosesi, yeni muzeylərin yaradılması, həmçinin Azərbaycan Ordusunun Şuşadakı şanlı qələbəsini əks etdirən böyük muzey kompleksinin təşkil edilməsi əhəmiyyətli olardı. Düşünürəm ki, erməni vandalizminin və faşizminin izlərini bəşər tariximizdə maddiləşdirmək üçün azad edilmiş rayonlarımızın hər birində xarabalığa çevrilmiş, dağıdılmış binaların nümunələri bölgədə tarixi eksponat kimi saxlanmalıdır. Düşmənin işğalçılıq siyasətlərindən saysız-hesabsız cinayətlərinin hər biri tarixi sübutlar kimi gələcək nəsillər və dünyadakı soydaşlarımız üçün saxlanmalı və ümumən dünya ictimaiyyətində erməni faşizminin mahiyyəti əyani formada açıqlanmalıdır (Rəşid L., 2020).

Fikrimcə, işğaldan azad edilmiş bölgələrdə turizm və istirahət, qida sənayesi, emal sənayesi, tibb, metallurgiya, mədənçixarma, sənaye, taxılçılıq, üzümçülük, pambıqçılıq, quşçuluq, meyvəçilik, tərəvəzçilik, heyvandarlıq, arıçılıq, tikinti və bir çox sektorlar üzrə potensial var. Bu sahələrin inkişafı üçün investisiyaların cəlb edilməsi istər qeyri-neft idxalın və ixracının artırılması, istərsə də dəyər zəncirlərinin birləşməsi üçün əhəmiyyətli olacaq. Qarabağ regionunda yenidən qurulma işləri zamanı ağıllı şəhər və ağıllı kənd konsepsiyasından istifadə ilə turizm sektorunun

dirçəlməsi mümkündür. Bu sahələrdə tikinti sektoru, turizm sektoru, kənd təsərrüfatı sektorları üzrə geniş imkanlar var.

Azad edilmiş bölgələrdə yaradılacaq yeni iqtisadi dəyərimiz Azərbaycan dövlətinin maliyyə xərclərini olduqca üstələyəcəkdir. Həmin ərazilərin bərpası nəticəsində bir çox yeni iş yerləri açılacaqdır. Beləliklə də, yeni infrastruktur layihələrinin reallaşdırılması vətəndaşlarımızın işlə təmin olunmasında müsbət təsirlər göstərəcəkdir. Bundan başqa, iqtisadiyyatın inkişafı bir çox yeni iş yerlərinin açılmasına zəmin yaradacaqdır. Müzəffər ordumuzun qələbəsi nəticəsində işğaldan azad olunan bu bölgələrimiz qeyri-neft sektorunun daha da böyüməsinə, o cümlədən də Azərbaycan iqtisadiyyatının daha çox çiçəklənməsinə təkan verəcəkdir.

Bununla da Ermənistanın işğal etdiyi AR ərazilərində ermənilərin cinayət əməliyyatlarına yuxarıdan konkret qiymət verilib. Nə olursa olsun, əsas araşdırma ermənilərin cinayət əməliyyatlarının uzun müddət davam edəcəyi ilə bağlıdır.

3.2. Təbii ehtiyatların qanunsuz istifadəyə görə kompensasiya tələbinin reallaşdırılması

OECD üzv dövlətlərində hər hansı fəaliyyət ətraf mühitə zərər vurmuşdursa, bu zərəri vurandan aşağıdakılar tələb oluna bilər: i) ətraf mühitin bərpası; və ii) ətraf mühitin vəziyyətinin pisləşdiyi dövrdə itirilmiş təbii ehtiyatlara/xidmətlərə görə cəmiyyətə kompensasiya vermək (Lipton et al., 2018[9]). Bu kompensasiya resurslara və ya xidmətlərə əsaslanır və özlüyündə pul kompensasiyası deyil. Səlahiyyətli orqanlar aşağıdakıları müəyyən etmək üçün “ekvivalentlik təhlili” adlanan prosesi tətbiq edirlər: i) zərər nəticəsində zamanla itirilən təbii ehtiyatların və xidmətlərin növü və miqdarı; və ii) bu itkini kompensasiya etmək üçün lazım olan əlavə və kompensasiyaedici bərpaedici tədbirlərin növü və həcmi. Bu, çirkləndirici müəssisə tərəfindən itkilərin ödənilməsinin aşağı və ya çox göstərilməməsini təmin etmək məqsədi daşıyır. Bu yolla, OECD-nin ekoloji məsuliyyət çərçivəsində başa düşüldüyü və tətbiq olunduğu kimi kompensasiya ödəmə, prinsipə uyğunluğu asanlaşdırır.

Əsas diqqət əlavə və/və ya kompensasiya bərpasına yönəldilir; ekvivalentlik təhlili hansı əsas bərpanın aparılmalı olduğunu müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulmur (Lipton T., 2018). Bununla belə, ekvivalentlik təhlili üçün ən vacib məlumat əlavə və/və ya kompensasiyaedici bərpa tələb edən qalıt zərəri müəyyən etmək üçün ilkin bərpanın faydalarının kəmiyyətinin müəyyən edilməsidir. DEO-ya görə, məsələn, Avropa İttifaqında suya və ya qorunan növlərə və ya təbii yaşayış mühitlərinə ekoloji zərər ilkin, ikincili və kompensasiyalı bərpa baxımından qiymətləndirilə bilər.

- Əsaslı bərpa obyektə dəymiş zərərin azaldılması və ya aradan qaldırılması üçün tədbirlərin görülməsini, adətən çirkləndiricilərin buraxılmasının aradan qaldırılması və ya onların sonrakı buraxılışını azaltmaq üçün tədbirlərin görülməsini nəzərdə tutur. Onun məqsədi zədələnmiş təbii ehtiyatları və ya xidmətləri hadisədən əvvəlki və ya ilkin vəziyyətinə qaytarmaqdır. Lakin bu, həmişə mümkün olmur.

- Əlavə bərpa tələb oluna bilər. O, hadisə yerində təkmilləşdirilmiş resurslar və xidmətlər və ya zərəre məruz qalanlara alternativ resurslar və xidmətlərin

yaradılması şəklində baş verə bilər. Hadisə yerində tam bərpa mümkün olmadıqda, oxşar və ya müqayisə edilə bilən təbii ehtiyatların/xidmətlərin təkmilləşdirilməsi şəklində başqa yerlərdə baş verə bilər.

- Zədələnmiş təbii sərvətlər və xidmətlərin ilkin vəziyyətinə qaytarılması vaxt tələb edir. Buna görə də, zərərin vurulduğu andan orijinal vəziyyətinə qaytarılmasına qədər kompensasiya bərpası lazımdır (təbii resurs tərəfindən göstərilən xidmətlərin müvəqqəti itirilməsi). Bununla belə, praktikada kompensasiya bərpası hələ də nadirdir. Almaniyada iqtisadi üsullarla vaxt itkisinin ölçülməsi prosedurları mövcuddur, lakin praktikada hələ də tətbiq edilməyib. Bununla belə, kifayət qədər kompensasiya tədbirləri təyin edilərkən bu, tez-tez mütəxəssislər tərəfindən dolayı şəkildə həyata keçirilir.

İnsan sağlamlığına mənfi təsir göstərən hər hansı əhəmiyyətli risk aradan qaldırılmalıdır. Səlahiyyətli orqan qərar verə bilər ki, əgər ilkin səviyyəyə (və ya oxşar səviyyəyə) çatmaq üçün düzəldici fəaliyyətin dəyəri gözlənilən ekoloji fayda ilə qeyri-mütənasibdirsə, əlavə düzəldici tədbirlərə ehtiyac yoxdur. Məqbul düzəliş variantları ən yaxşı mövcud texnikaları əks etdirməlidir.

Ətraf mühitə dəymiş ziyanın ödənilməsinin “dövlət büdcəsi vəsaitləri” ilə əlaqələndirilməməsi vacibdir. Belə kompensasiyalar toplanacaq vəsait deyil. OECD-ə üzv dövlətlərin yurisdiksiyalarında çirkləndiricilər təbii sərvətin itirilməsinə görə dövlətə pul kompensasiyası ödəmirlər. Bu kompensasiyalar dövlət gəlirlərinə aid deyil və bu səbəbdən EN7-yə uyğun olaraq hesabat verilməməlidir. Zərəre görə cavabdeh olan şəxs ətraf mühitin bərpasını çirklənmənin nəticələrinin aradan qaldırılması və bərpası üzrə konkret layihənin şərtlərinə uyğun olaraq inzibati orqanın və ya məhkəmənin qərarı ilə həyata keçirir. İctimai sağlamlıq və ya ətraf mühitlə bağlı fəvqəladə vəziyyət, bərpa əmrinə əməl edilməməsi və ya cavabdeh tərəflər haqqında qeyri-müəyyənlik halında, əksər OECD ölkələrində dövlət orqanları birbaşa düzəliş edə bilər. Daha sonra onlar mülki məsuliyyət müddəalarına uyğun olaraq bərpa xərclərini məsul şəxslərdən geri ala bilərlər. Səlahiyyətli dövlət orqanı həmişə bərpa layihələrinin nəticələrini qiymətləndirir (OECD, 2012).

Hazırda ətraf mühitə və təbii sərvətlərə dəyən zərərin geniş başa düşülməsi ətraf mühitin çirklənməsinin və təbii sərvətlərə vurulan zərərin bütün mənfi nəticələrinin pulla qiymətləndirilməsi kimi şərh olunur.

Nəticədə ümumi itkilər aşağıdakılardan ibarətdir:

- pozulmuş hüququn bərpası,
- faktiki zərər,
- itirilmiş mənfəət (itirilmiş gəlir).

Faktiki zərər, itki və ya zərərin dəyəri üstəgəl bərpa xərclərinin cəmidir. Real zərərin hesablanmasına çox vaxt yalnız müvafiq şəxsin faktiki çəkdiyi xərclər deyil, həm də bu şəxsin pozulmuş hüququnun bərpası üçün etməli olacağı xərclər də daxildir. Bu cür xərclərə ehtiyac və onların təxmin edilən məbləği çatışmazlıqların aradan qaldırılması xərclərinin smetası (hesablanması), öhdəliklərin pozulmasına görə məsuliyyətin məbləğini müəyyən edən müqavilə və s. ilə təmsil oluna bilən əğlabatan hesablama ilə təsdiqlənir.

Mənfi təsir nəticəsində təbii mühitə dəymiş faktiki zərər aşağıdakı kimi qiymətləndirilir:

- birbaşa itkilər,
- ləğvetmə xərcləri və
- çirklənmənin nəticələrinin kompensasiyası.

Birbaşa itkilər hesablanarkən, ilk növbədə, bir qayda olaraq, natura şəklində zərərin məbləği hesablanır, sonra isə dəyər baxımından qiymətləndirilir. Rusiyanın ətraf mühitə dəymiş zərərin qiymətləndirilməsi sisteminin xüsusiyyətləri bunlardır:

- komponent-komponent yanaşma, yəni. ətraf mühitin hər bir komponentinə, məsələn, torpağa, havaya, suya və s.-yə ayrı-ayrılıqda zərər vurmağa görə ödənişin hesablanması;

- normativ qiymətləndirmə metodlarının üstünlük təşkil etməsi.

Normativ üsullar dedikdə təsirin rəsmiləşdirilməsi və bu əsasda təsdiq edilmiş xərc parametrlərinə uyğun olaraq zərərin məbləğinin müəyyən edilməsi ilə bağlı üsullar başa düşülür. Hazırda ətraf mühitə dəymiş ziyanın hesablanmasında çoxlu

sayda normativ-metodiki sənədlərdən istifadə olunur. Onların hamısı zərərin hesablanması üçün ekvivalent dəyəri nəzərdə tutur.

Təbiətdən istifadəyə görə ödənişə təbii ehtiyatlara, ətraf mühitin çirklənməsinə və digər təsir növlərinə görə ödəniş daxildir. Təbii ehtiyatlara görə ödəniş tutulur:

- təbii ehtiyatlardan müəyyən edilmiş hədlərdə istifadə hüququna görə;
- təbii ehtiyatlardan həddindən artıq və qeyri-rasional istifadəyə görə;
- təbii ehtiyatların təkrar istehsalı və mühafizəsi üçün.

Təbii sərvətlərdən istifadəyə görə ödəniş təbii sərvətlərdən istifadəçiləri təbii mühitin mühafizəsi və ekoloji hüquqpozma nəticəsində dəymiş zərərin əvəzinin ödənilməsi üzrə tədbirlər görməkdən azad etmir. Bu fəaliyyətlər əksər hallarda ya nağd şəkildə ödənilir, ya da formal şəkildə həyata keçirilir. Ətraf mühitin çirklənməsinə görə ödəniş tutulur:

- atmosfer havasına çirkləndiricilərin atılmasına görə;
- su obyektlərinə çirkləndiricilərin və mikroorqanizmlərin atılmasına görə;
- istehsal və istehlak tullantılarının utilizasiyası üçün;
- yerin təkinin və torpağın çirklənməsinə görə;
- ətraf mühitin səs-küy, istilik, elektromaqnit, ionlaşdırıcı və digər fiziki təsir növləri ilə çirklənməsinə görə.

Ödəniş, istifadə olunan təbii obyektin və ya resursun təbii mahiyyəti nəzərə alınmaqla, mövcud qaydalarla müəyyən edilir, yəni ayrı-ayrı mühitlər və ya təbii mühitin elementləri üçün zərərin qiymətləndirildiyi komponent-komponent yanaşmadan istifadə olunur.

Ətraf mühitə və əhalinin sağlamlığına zərərli təsir və təhlükə dərəcəsi nəzərə alınmaqla hər bir çirkləndirici (tullantı) növü üçün üç növ əsas ödəniş dərəcələri müəyyən edilmişdir:

- çirkləndiricilərin emissiyalarına və atqılarına, tullantıların utilizasiyasına və digər çirklənmə növlərinə görə müəyyən edilmiş hədlər daxilində;
- müəyyən edilmiş həddən artıq çirkləndiricilərin atılmasına və atılmasına, tullantıların utilizasiyasına və digər çirklənmə növlərinə görə;

- icazəsiz emissiyalar və atqılar üçün. Onlar onunla fərqlənirlər ki, həddindən artıq tullantılara və emissiyalara görə ödəniş limit daxilində atqılara və emissiyalara nisbətən beş dəfə, icazəsiz atqılar və emissiyalara görə isə iyirmi beş dəfə artır.

Ətraf mühitin çirklənməsinə görə ödənişlər aşağıdakılar üçün nəzərdə tutulub:

- təbii obyektlərə və ehtiyatlara dəymiş zərərin ödənilməsi ilə bağlı xərclərin ödənilməsi;

- emissiyaların və atqıların standartlar çərçivəsində azaldılması və ya saxlanması stimullaşdırılması;

- ekoloji obyektlərin layihələndirilməsi və tikintisi üzrə xərclərin həyata keçirilməsinin stimullaşdırılması.

Mövcud qanunvericilik təbii obyektlərə və ehtiyatlara dəymiş zərərin ödənilməsi ilə bağlı üç kompensasiya üsulunu nəzərdə tutur.

Zərər ödənilə bilər:

- müəyyən edilmiş dərəcələrlə;
- ətraf mühitə dəymiş ziyanın məbləğinin hesablanması təsdiq edilmiş üsulları əsasında;

- təbii mühitin pozulmuş vəziyyətinin bərpası üzrə faktiki xərclərə görə.

Əslində, bu üç variant pozuntuları kompensasiya etmək yolları deyil, rüsumların hesablanması müxtəlif üsullarıdır. Hər üç variantda ətraf mühitə dəymiş ziyan təqsirkar subyektlərin üzərinə əmlak məsuliyyətinin qoyulması yolu ilə ödənilir. Bu seçim zərərin ödənilməsinin təbii forması kimi görünə bilər, lakin əslində hərəkət mexanizmi ondan ibarətdir ki, zərər müəyyən edilmiş dərəcələrə və metodlara görə deyil, bərpa tədbirlərinin işinə görə qiymətlərə əsasən hesablanır.

Zərərçəkmiş şəxsə (vətəndaş, müəssisə, müəssisə, təşkilat) təbii mühitdə itkilərin bərpası üçün tədbirlər gördüyü üçün hesablanmış zərərin məbləği ödənilir. Bu o deməkdir ki, zərər dəymiş təbiət obyektinin mülkiyyətçisinin ona təyin edilmiş kompensasiya məbləğlərini təbii obyektə dəymiş zərərin bərpasından başqa məqsədlərə sərf etmək hüququ yoxdur. Əgər zədələnmiş təbii obyekt ümumi istifadədədirsə, onda dəymiş ziyanın məbləği müxtəlif səviyyəli icmal dövlət büdcəsinə köçürülür.

Qanunvericilikdə pul forması ilə yanaşı, ətraf mühitə dəymiş ziyanın natura şəklində ödənilməsi forması da nəzərdə tutulur. Bu forma cavabdehin üzərinə onun hesabına və bərpa işlərinin layihəsinə uyğun olaraq pozulmuş vəziyyətini bərpa etmək öhdəliyi qoymaqla həyata keçirilir. Qanunun zərərin ödənilməsinin iki formasını müəyyən etməsinə baxmayaraq: pul və natura şəklində, birincisi daha çox həyata keçirilir.

Zərəre görə kompensasiyanın natura forması hüquqi sənədlərdə mümkün və ya əlavə formada mövcuddur və bundan başqa, onun müəyyən edilməsi üçün müstəqil normativ-metodiki sənədlər şəklində dəstəyi yoxdur.

Azad edilmiş ərazilərdə civə (1900 ton), qurğuşun (40 000 ton), mis və sink kimi əhəmiyyətli yataqları da mövcuddur. Ötən illərin hesablamalarına görə, təkcə Kəlbəcər rayonu ərazisində Aqatağa, Levçay və Çorbulaqda mövcud civə yataqlarının ümumi həcmi 850 ton, Həmişli və Ağqayada 200 tondan çoxdur. Çilqazçay və Narzanlı iri civə yataqları isə Laçın rayonunda yerləşir. Bu yataqlardan bir çoxu Ermənistan tərəfindən qanunsuz istifadə edilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan hökuməti beynəlxalq auditor şirkətlərini Ermənistandan kompensasiya tələbi üçün beynəlxalq məhkəmələrə təqdim oluna biləcək ümumi zərərin hesablanması məqsədilə müstəqil audit aparmaq üçün dəvət etmək niyyətindədir (<https://www.youtube.com/watch?v=ZGiynYxJXvs&t=1492s>, 2020).

Bundan əlavə rayonda sement xammalı, tikinti daşı, pemza və vulkan külü, gil, tikinti qumu, perlit, obsidian, vermikulit, gips, anhidrit və gil kimi tikinti materiallarının istehsalı üçün yararlı olan müxtəlif üzlük daşları və digər yataqlardan ibarət 19 yataq var. Məsələn, Cəbrayıl rayonunda tikinti üçün lazım olan hər şey demək olar ki, mövcuddur: ehtiyatları 2296 milyon m³ hesablanan Tuluza yatağında kub daş hasil edilə bilər. Qaracalıda 4,672 milyon m³ gil, həmçinin Gəyarçın-Veysəllidə ümumi ehtiyatı 6,644 milyon m³ olan ən azı dörd sement xammalı yatağı var. Rayonda qum, çınqıl, gips və digər tikinti materialları yataqları da var.

Bütün bunlar işğaldan azad edilmiş torpaqların bərpa olunduğu dövrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Tikinti materiallarının bilavasitə regionda istehsalının mümkünlüyü yenidənqurma üçün lazım olan tikinti materiallarının maya dəyərini

aşığı salacaq və yeni iş yerləri yaradacaq. Bundan əlavə, yerli tikinti materiallarından istifadə rayonun orijinal memarlıq üslubunun bərpasına öz töhfəsini verəcək.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Müşayiət olunan nəticələr Ermənistan tərəfindən Azərbaycan domenlərinə nəzarətin domenlərin müntəzəm potensialına və təbii vəziyyətinə təsirinin tədqiqinə yönəlmiş baxış nəticəsində əldə edilmişdir:

1. Ermənistan Respublikası beynəlxalq hüquq normalarına zidd olaraq, işğal etdiyi ərazilərin təbii sərvətlərini mənimsəyir, eyni zamanda ərazilərin təbii şəraitinə və ekologiyasına ziyan vurur;

2. İşğal olunmuş ərazilərin təbii şəraitinin zəngin potensialından istifadənin iqtisadi aspektlərinin təbii sərvət növləri, yerləşmə xüsusiyyətləri və dəyər atributları üzrə təhlili nəticəsində ölkəmizin itirdiyi faydaların həcmi böyükdür;

3. Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən davam edən işğalının əsas səbəblərindən biri onun təbii sərvətləri - qızıl, əlvan metallar, mineral sular və s. xidmət müddətini uzatmaqdır;

4. Ermənilərin həyata keçirdikləri digər siyasət isə Azərbaycana məxsus tarixi abidələri dağıdaraq işğal olunmuş ərazilərin tarixini mənimsəmək siyasətidir;

5. Bölgənin ekoloji vəziyyətinə dəymiş ziyanı təhlil etmək;

6. Ermənistan Respublikasının iqtisadiyyatı Ermənistan Respublikasının, eləcə də qondarma Dağlıq Qarabağdakı erməni diasporunun köməyi və investisiyaları sayəsində inkişaf edir.

Təkliflər:

1. Ermənistanın monetar irəliləyişinə ciddi təsir göstərən beynəlxalq dünya miqyasında avtomobil keçidlərinə girişin qarşısını almaq;

2. Tədqiqat materialları əsasında əldə edilmiş məntiqi düşüncələri və nəticələri dünya yerli məkanına ötürmək;

3. Əhali və onun təsərrüfat fəaliyyəti, məktəblilər və nəqliyyat vasitələrini erməni hücumlarından qorumaq üçün ön cəbhə zonasında təhlükəsizlik tədbirlərini inkişaf etdirmək.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abdullayeva E.T., Vəliyeva R.A., (2020). Makromaliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsində büdcə-vergi siyasətinin rolu. In iqtisadi təhlükəsizlik: Mövcud Vəziyyət və Perspektivlər, səh.160-164.
2. Daşsalahlı R.,(5 Mart 2021). Qarabağ -inkışaf, tərəqqi meydanı, Azərbaycan qəzeti, səh.2.
3. Hüseyinov Y., (2013).Şuşa şəhərinin tarixi, Bakı: Şuşa nəşriyyatı, 156 səh.
4. Xalq qəzeti, (8 Avqust, 2021), Prezident İlham ƏLİYEV: Qarabağın bərpası ilə Azərbaycan qüdrətli dövlət olduğunu bir daha bütün dünyaya nümayiş etdirir, səh 1.
5. Xudiyev N., (16 Sentyabr 2021). Qarabağ iqtisadi rayonunun maliyyə potensialı onun iqtisadi artım və inkişaf strategiyasının əsasıdır, İqtisadiyyat qəzeti, səh.4.
6. Qocayev İ., (7 Dekabr 2021). Qarabağ ən çox inkişaf etmiş iqtisadi region halına gətirilir,Şərq qəzeti, səh.6.
7. Quliyeva A.E., (2021). Azərbaycanda regionların perspektiv inkişafı və maliyyə təminatının gücləndirilməsi problemləri,Bakı: Kooperasiya, 306 səh.
8. Quliyeva A.E., Azərbaycanda regional səviyyədə maliyyə təminatı mexanizmlərinin gücləndirilməsi istiqamətləri, Kooperasiya elmi-praktiki jurnal, 2020. №59, səh.110-118.
9. Məhərrəmov M.O. (2020),Azərbaycanda sənaye müəssisələrinin maliyyə dayanıqlılığının iqtisadi təhlükəsizlik kontekstində strateji əhəmiyyəti. In iqtisadi təhlükəsizlik: Mövcud Vəziyyət və Perspektivlər, səh. 212-217.
10. Musayev A.,Zeynalov M., (27 Yanvar 2021) Qarabağın bərpası və inkişafı prosesində xarici dəstək mühüm amildir, Azərbaycan qəzeti, səh 9.
11. Rəşid L., (9 Dekabr, 2020), İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialı və inkişaf perspektivləri, Xalq qəzati, səh.9.
12. Rzayev Q., (2014) Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartları və maliyyə hesabatı. Bakı, 536 səh.

13. Salayev N.,(10 Fevral 2021). İşğaldan azad olunmuş ərazilərə beynəlxalq investisiya axını başlayır, Bakı Xəbəri qəzeti, səh.4.

14. Sarıyeva İ., (28 Dekabr 2021).Qarabağ turizmi - bölgələrin sosial-iqtisadi inkişaf mənbələrindən biri. Bakı Xəbəri qəzeti, səh.10.

15. Tağıyev T., (7 Fevral 2020). Azad ərazilərimizə xarici şirkətlərin yeni axını başlanır. Bakı Xəbəri qəzeti,səh.1.

İngilis dilində

1. Babaeva Z.S., Shahbanov R.B., Shahbanova S.R., Asekova B.N. and Postnova M.V., Problems and contradictions of the financial system of the agro-business industry of Russia in contemporary conditions and methodological aspects of their overcoming, 2017, vol. 20, 467-482 p.

2. Babayev M.R., Babayeva L.O., Development Directions of The Karabakh Economy Based On The Concept Of Regulation Of Regional Socio-Economic Development, Scientific Collection «Interconf», 2021, № 53, p.15-20.

3. Chirkunova E. K., Kireeva E. E., Kornilova A. D., & Pschenichnikova J. S., “Research of instruments for financing of innovation and investment construction projects”. Procedia Engineering, 2016, vol.153, p.112-117.

4. Ibrahimov I.H.,(2016). Economy of agrarian sector. Monograph,Baku, , p. 655.

5. Makhmudov S.,Ways of the Investment Environment Effect in Financing Investment Activities Development. Scientific Research Archive,2020, vol 6. №34, p.2045 – 2053.

6. Mamedov Z. F., Gasimov A. (2020). Challenges and opportunities of the non-cash payment systems development: global experience and Azerbaijan practice Economic and Social Development (Book of Proceedings), 60th International Scientific Conference on Economic and Social Development - XX International Social Congress (ISC 2020), Moscow, p. 59-66.

7. World Bank Group, (2020). Economy Profile Azerbaijan, Doing Business 2020 Indicators , 67 p.

8. Zhan J., Li S., & Chen X., The impact of financing mechanism on supply chain sustainability and efficiency. Journal of Cleaner Productio, 2018, №205, p.407-418.

Rus dilində

1. Собина Н. В., & Логинов М. П. Механизм и система проектного финансирования. Вопросы управления, 2017, №45, стр.113-120.

İnternet resursları

1. AA.com.tr, (29 Sentyabr 2020). Azərbaycan'ın işgal altındakı toprakları Karabağ, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycanin-iskal-altindaki-topraklari-karabag/1989594> (giriş tarixi: 21 fevral 2022).

2. Allahverdiqızı F., (10 Dekabr 2020). “Azad edilən ərazilər yerli və xarici investorlar üçün cəlbedici olacaq”. <https://vergiler.az/news/economy/11072.html>. (giriş tarixi: 21 fevral 2022).

3. Azercell, (23 Oktyabr 2020) Qarabağda ilk mobil rabitə, <https://www.azercell.com/az/about-us/press-releases/news/qarabagda-ilk-mobil-rabit.html> (giriş tarixi: 12 fevral 2022)..

4. Azertag.az, (1 Dekabr 2020). Rauf Hacıyev: Kəlbəcər rayonunun təbiətinə və abidələrinə vurulmuş ziyan qısa müddətdə hesablanacaq və müvafiq tədbirlər görülməkdir, https://azertag.az/xeber/Rauf_Haciyev_Kelbecer_rayonunun_tebietine_ve_abidelerine_vurulmus_ziyan_qisa_muddetde_hesablanacaq_ve_muvafiq_tedbirl_er_gorulecek-1655635 (giriş tarixi: 21 fevral 2022).

5. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi, (1 Dekabr, 2020). İşğaldan azad edilmiş şəhər və kəndlərimiz, https://azertag.az/xeber/Isgaldan_azad_edilmis_seher_ve_kendlerimiz-1622227 (giriş tarixi: 12 fevral 2022).

6. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi, (20 Oktyabr 2020). Xudafərin hidroqovşağı üzrə tikinti xərclərinin və dəymiş ziyanın hesablanması məsələlərinə baxılır, <https://azertag.az/xeber/1619175> (giriş tarixi: 12 fevral 2022).

7. Azərbaycan Dövlət İnformasiya Agentliyi, (21 oktyabr 2020) Vüsal Qasımlı: Qarabağın böyük iqtisadi potensialı var, <https://azertag.az/xeber/Vusal>

Qasimli Qarabagin boyuk iqtisadi potentsiali var-1620053/(giriş tarixi: 12 fevral 2022).

8. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, (2019). İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində ətraf mühitə və təbii sərvətlərə dəymiş ziyan, http://eco.gov.az/frq-content/plugins/pages_v1/entry/2019082317483188765600.pdf (giriş tarixi: 21 fevral 2022).

9. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, <http://eco.gov.az/>.

10. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin Kollegiyasının 2017-ci il 27 yanvar tarixli 1717050000006200 nömrəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir. Transfer qiymətlərinin müəyyən edilməsi və tətbiqi

11. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az>.

12. BBC.com, (30 İyul, 2021). Azərbaycan ATƏT-in Minsk Qrupu ilə əməkdaşlığını bərpa edə bilərmə?, BBC News Azərbaycanca, <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-57859747> (giriş tarixi: 12 fevral 2022).

13. Bizim.Media, (18 Noyabr 2020). Nazir müavini: Kəlbəcərdən külli miqdarda qızıl çıxarılıb, <https://bizim.media/az/iqtisadiyyat/2963/> (giriş tarixi: 12 fevral 2022).

14. Dövlət Statistika Komitəsi, <https://www.stat.gov.az>.

15. Dövlət vergi xidməti, Dövlət Vergi xidməti haqqında ümumi məlumat, <https://www.taxes.gov.az/az/page/umumi-melumat>, (giriş tarixi: 02.04.2022).

16. Ecoreform.az, Chto Predveshaet Osvobojdenniye Okkupirovannix Territoriy dlya Ekonomiki Azerbaycana, <http://www.ecoreform.az/contact-us> (giriş tarixi: 21 fevral 2022).

17. Ibrahimov R., (16 Dekabr 2020). Voda, les, zoloto- ekonomicheskiy potentsial osvobojdennix territoriy Azerbaycana, CCBS.news., <https://ccbs.news/ru/article/2351/> (giriş tarixi: 21 fevral 2022).

18. Interfax.com.ua, (14 Dekabr 2020). Zapasy nefti v Karabakhe otsenivayutsya v 200 mln t, gaza - 250 mlrd kub. m - AN Azerbaydzhana, <https://interfax.com.ua/news/economic/709809.html> (giriş tarixi: 21 fevral 2022).

19. Nuriyev Q., (10 Oktyabr 2020). Azerbaijanskiy Klondayk: Armyane Doljni Vozmestit Usherb ot Ekspluatatsii Mestorojdeniy v Karabakhe, Report.az, <https://report.az/ru/energetika/azerbajdzhanskiy-klondajkarmyane-dolzhny-vozmestit-usherb-ot-ekspluatatsii-mestorozhdenij-v-karabahe/> (giriş tarixi: 21 fevral 2022).

20. Omarov V., (24 Avqust 2020). Cruel exploitation of Karabakh and adjacent regions occupied by Armenia, <https://sia.az/az/news/social/822274.html> (giriş tarixi: 21 fevral 2022).

21. Preslib.az, Armyano-Azerbaycanskiy Nagorno-Karabaxskiy Konflikt, Administrative Department of the President of the Republic of Azerbaijan, 168 s., <http://files.preslib.az/projects/azerbaijan/rus/gl7.pdf> (giriş tarixi: 21 fevral 2022).

22. Report İnformasiya Agentliyi, (3 May 2021) Xudafərin və Qız qalası SES-lərinin tikintisi 2024-cü ilədək yekunlaşacaq”, <https://report.az/energetika/xudaferin-ve-qiz-qalasi-ses-lerinin-tikintisi-2024-cu-iledek-yekunlasacaq/> (giriş tarixi: 12 fevral 2022).

23. Report.az, (9 Oktyabr 2020). Spustya 28 let Voda iz Suqovushana Pushena v Reku Terter, mövcuddur: <https://report.az/ru/karabakh/spustya-28-let-voda-iz-sugovushana-pushena-v-reku-terter/> (giriş tarixi: 21.02.2022).

24. Youtube.com, (1 Dekabr 2020). Prezident İlham Əliyev Xalqa müraciət edir, <https://www.youtube.com/watch?v=ZGiynYxJXvs&t=1492s> (giriş tarixi: 21 fevral 2022).

25. <http://eco.gov.az/az/xeberler/incicay-cayinda-cirklenme-musahide-edilmisdir-5006>

26. <http://stat-nkr.am/hy/component/content/article/784-----2010-2016>

27. <http://www.e-qanun.az/framework/15406>

28. <http://www.e-qanun.az/framework/4602>

29. <http://www.e-qanun.az/framework/897>

30. http://www.hhpress.am/?sub=hodv&hodv=20161006_16&flag=am
31. <http://www.karabakhcenter.com/en/news/390>
32. <http://www.refugees-idps-committee.gov.az/az/pages/15.html>
33. <http://www.tarix.gov.az/rayonlar.php>
34. <http://www.un.org/documents/ga/conf151/aconf15126-1annex1.htm>
35. <https://web.archive.org/web/20170827163723/http://www.armhotels.am:80/EN/Hotels/Search/Results?region=12>
36. <https://www.spyur.am/en/companies/karabakh-gold/4040>
37. UNODC: The Globalization of Crime: A Transnational Organized Crime Threat Assessment. 2010 http://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/tocta/TOCTA_Report_2010_low_res.pdf.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: Qarabağın iqtisadi inkişafı üçün görülməli işlərin siyahısı.....	34
Cədvəl 2: İşğal edilmiş rayonların faydalı qazıntı ehtiyatlarının məhrum olunma nəticəsində meydana gələn itkilər.....	34
Cədvəl 3: İşğal olunmuş ərazilərin meşə ehtiyatlarının orta illik itkilərinin rayonlar üzrə həcmi.....	36
Cədvəl 4: Qarabağın inkişaf etdirilməsi üçün yeddi rayon üzrə sənaye, tikinti, ticarət və digər xidmət sahələri üzrə yerli aktiv bölmələrinə aiddir.....	50
Cədvəl 5: İnfrastruktur potensialı.....	51
Cədvəl 6: Fəal şirkətlərin, kiçik və orta müəssisələrin (KOB) və iri müəssisələrin dövriyyəsi.....	52
Cədvəl 7: Fəal şirkətlərin dövriyyəsi və ölçü kateqoriyaları.....	53

Diaqramların siyahısı

Diaqram 1: Yeddi inkişaf etmiş regionun ilk şirkətlərinin ümumi dövriyyəsi.....	52
Diaqram 2: KOS (0-249 işçi) və iri müəssisələrin dövriyyəsi.....	52
Diaqram 3: Ölçü kateqoriyası üzrə müəssisələrin dövriyyəsi.....	53
Diaqram 4: Qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasında 2011-2016-cı illərdə ÜDM-in dinamikası, mln manat.....	54
Diaqram 5: Qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasında 2016-cı ildə ÜDM-in strukturu.....	57
Diaqram 6: Qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasında 2016-cı ildə sənaye sahələrinin həcmi (%-lə).....	57
Diaqram 7: Qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasında 2016-cı ildə sənayeistehsalının regionlar üzrə həcmi (%-lə).....	59
Diaqram 8: Qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasında fəaliyyət göstərən SES-lərin istehsal gücü, MVt-lə.....	59

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Regionlarının iqtisadi və sosial inkişafında üç komponent.....	46
Qrafik 2: Azad olunmuş ərazilərdə sənaye potensialı üzrə 4 istiqamət.....	63